

Η ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

221

Σωκράτης Πετμεζάς

Η μελέτη της ιστορικής εξέλιξης του εγγείου καθεστώτος στην ανεξάρτητη αλλά και την υπόδουλη Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα αποτέλεσε το αντικείμενο τόσο παλαιότερων όσο και πρόσφατων ερευνών, και ήδη η βιβλιογραφία που έχει σωρευθεί είναι αρκετά ικανοποιητική¹. Αντίθετα, για την ίδια περίοδο έχει παραμεληθεί η εξέταση των πραγματικών όρων χρήσης και εκμετάλλευσης του εδάφους. Είναι χαρακτηριστικό ότι σπάνια συναντά κανείς συγκεντρωμένα στοιχεία σχετικά με τη χρήση της γης και ακόμη σπανιότερα τα στοιχεία αυτά έχουν γίνει αντικείμενο

1 Ενδεικτικά αναφέρω ορισμένα δημοσιεύματα όπως: Στεφανίδης,Δ. *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Πολιτική επί των συλλεκτικών έργων*. τ.1 *Γαιοκτησία και Γαιοκτητική Πολιτική*, Αθήνα, 1948, Βεργόπουλος,Κ. *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, 1976, McGrew,W.W. *Land and Revolution in Greece, 1821-1870*. Ph.D.University of Cincinnati, 1975, Kent University Press 1985, Δερτιλής,Γ. *Η Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και η Βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα, 1984, Dertilis,G. "Réseaux de crédit et stratégies du capital" στο Dertilis,G. (επιμ.) *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Παρίσι 1988, σελ.33-81, Καρούζου,Ε. "Ζητήματα κατοχής Εθνικών Γαιών (1833-1871)", *Μνήμων*, Αθήνα, 12(1989), σελ.149-161, Σακελλαρόπουλος,Θ. *Θεσμικός Ανασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα 1991. Πετμεζάς,Σ. "Οι έγγειες σχέσεις,1830-1880" στο Γ.Δερτιλής και Κ.Κωστής (επιμ.) *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα,1991, σελ.91-108. Franghiadis,A. "Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au XIXe s.: la distribution des 'Domaines Nationaux', 1871-1887" στο Woolf,S.(επιμ.) *Terres et Familles dans l'Europe du Sud à travers l'âge moderne*, υπό έκδοσιν, Éditions du MSH, Παρίσι.

συστηματικής επεξεργασίας από τους ιστορικούς². Οι ερευνητές χρησιμοποιούν επιλεκτικά αυτόν ή τον άλλο δημοσιολόγο ή οικονομολόγο του 19ου αιώνα για να ερμισθούν στοιχεία σχετικά με την επέκταση των καλλιεργειών ή τη μέση έκταση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Οι σύγχρονοι οικονομολόγοι και στατιστικοί, τις σπάνιες φορές που ασχολούνται (συνήθως με την ευκαιρία διαφόρων επετείων) με ζητήματα οικονομικής ιστορίας του περασμένου αιώνα, έχουν την τάση να χρησιμοποιούν άκριτα (και βιαστικά) τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα των αγροτικών στατιστικών χωρίς προηγουμένως να ενδιαφερθούν να διερευνήσουν την ποιότητά τους³. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να έχουμε μία μάλλον ανεπαρκή γνώση του συνόλου των παραδοθέντων στοιχείων και της ποιότητάς τους και, κατά συνέπεια, να μην μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα σε απλά ερωτήματα όπως η εξέλιξη της σχέσης πληθυσμού και καλλιεργούμενης επιφάνειας κατά το 19ο αιώνα. Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να προσεγγίσει το πρόβλημα αυτό και να εξετάσει, σε γενικές γραμμές και για την περιοχή που περιλαμβάνεται στα ελλαδικά σύνορα του 1832, τη χρήση της γης κατά την περίοδο που αρχίζει με την ίδρυση του ελεύθερου Ελληνικού Βασιλείου και λήγει την παραμονή των βαλκανικών πολέμων.

Η μελέτη της χρήσης της γης, προϋποθέτει κατ'αρχάς τη διερεύνηση των συνολικών μεγεθών των καλλιεργουμένων εδαφών ανά είδος καλλιέργειας, δηλαδή εδαφών ετησίως καλλιεργουμένων ή αγροαπαυομένων και εδαφών καλλιεργουμένων με πολυετή φυτά. Σε περιπτώσεις όπως αυτή της ελληνικής γεωργίας του 1860, όπου οι ετήσιες καλλιέργειες βιομηχανικών⁴ και ζωοτροφικών φυτών⁵ είναι εξαιρετικά περιορισμένες και, κατά συνέπεια, οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις

2 Είναι χαρακτηριστική η επιφυλακτικότητα με την οποία οι πιο προσεκτικοί μελετητές αντιμετωπίζουν τη χρήση στοιχείων που παρέχουν εξαιρετικά δημοφιλείς πηγές πληροφόρησης, όπως για παράδειγμα *Πολιτειογραφικά Πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867 του Α.Μανσόλα. Η Εύη Καρούζου "Ζητήματα κατοχής...", σ.155 λόγου χάριν επισημαίνει στην πηγή αυτή την εκπληκτική πληροφορία σχετικά με την επέκταση των εδαφών όπου καλλιεργείται σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι (όπως ονομάζαν το σόργο) και αραβόσιτος (δηλαδή τα κυριότερα ελληνικά δημητριακά) από 1.856.538 σε 2.831.782 στρέμματα, μεταξύ των ετών 1860 και 1864. Ενα εκατομμύριο στρέμματα σε τέσσερα χρόνια! Η επέκταση αυτή δεν συνέβη ποτέ όπως θα δούμε στην συνέχεια. Απλώς, τα αποτελέσματα της απογραφής του 1860 δεν είναι πλήρη. Η εκπληκτική αυτή διαφορά ελάχιστες φορές εντοπίστηκε από άλλους ερευνητές και ακόμη λιγότερες έθεσε σε αμφισβήτηση την ακρίβεια των στοιχείων του Α.Μανσόλα.

3 Είναι χαρακτηριστικό ότι η μοναδική σχεδόν μελέτη που χρησιμοποιεί τα σχετικά με το θέμα μας δεδομένα των αγροτικών απογραφών του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα παραμένει αυτή του Γριτσόπουλου, Ε. "Ιστορία της γεωργικής στατιστικής εν Ελλάδι" στο Χουλιαράκης, Μ. (επιμ.) *Στατιστικά Μελέται*, 1821-1971, Αθήνα, 1971, σελ.213-244. Ο συγγραφέας υπολογίζει τη μέση έκταση της αγροτικής εκμετάλλευσης στη νότιο Ελλάδα, αφού αυθαίρετα επιλέξει τις επαγγελματικές κατηγορίες της απογραφής του 1860 που θα εντάξει μεταξύ των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Τέτοιους θεωρεί όσους συμπεριλαμβάνονται στις απογραφικές κατηγορίες των "γεωργών" και των "πομένων" αλλά όχι σε αυτή των "κτηματιών". Με τον αριθμό των "αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων" διαιρεί τη συνολικά καλλιεργούμενη έκταση. Αυτή την τελευταία, όπως θα δούμε, την υπολογίζει μικρότερη από όση ήταν στην πραγματικότητα, επειδή χρησιμοποιεί τη "χαμηλή", όπως θα την αποκαλέσουμε, "εκτίμηση" για την έκταση των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών του έτους 1860. (βλ. κατωτέρω σ.5).

4 Δηλαδή προϊόντων, όπως ο καπνός και το βαμβάκι που συνήθως παράγονται, καθώς και τα προϊόντα των πολυετών φυτειών, με στόχο την εμπορευματοποίησή τους.

σχεδόν ταυτίζονται με αυτές όπου καλλιεργούνται δημητριακά και όσπρια⁶, δεν είναι απαραίτητη η διαφοροποίηση μεταξύ κατηγοριών ετησίως καλλιεργουμένων προϊόντων. Από την πλευρά του, ο τομέας των φυτειών ταυτίζεται περίπου με το τμήμα αυτό της αγροτικής οικονομίας που προσανατολίζεται στην εμπορευματική παραγωγή. Τα προαναφερθέντα μεγέθη συσχετίζονται προς τα παρατηρούμενα καλλιεργητικά συστήματα και το επίπεδο των αγροτικών τεχνικών ώστε να εξετασθεί η ενδογενής δυναμικότητα των γεωργικών συστημάτων. Τέλος, διερευνάται ο λόγος των καλλιεργουμένων γαιών προς τις βοσκές και τα δάση, τις καιρίες αυτές πηγές εισοδημάτων για το χωρικό και ειδικότερα για τα πτωχότερα μέλη της αγροτικής κοινότητας. Ο λόγος αυτός συνδυαζόμενος προς τη μελέτη των μορφών των ζωοτροφικών συστημάτων και του αριθμού των ζώων ανά κατηγορία, επιτρέπει να μελετήσουμε το ειδικό βάρος και τη δυναμικότητα της κτηνοτροφίας στο συνολικό αγροτικό σύστημα⁷. Βασική προϋπόθεση για την προσπάθεια αυτή είναι η συλλογή έγκυρων εκτιμήσεων των συνολικών μεγεθών. Οι συνολικές αυτές εκτιμήσεις στηρίζονται κυρίως σε απογραφικά δεδομένα, δηλαδή στις απαριθμήσεις και απογραφές των ετών 1828-1830, 1860, 1875 και 1911. Η ακρίβεια των υπολογισμών επιβεβαιώνεται από τις εκτιμήσεις έγκυρων παρατηρητών της εποχής. Σε ό,τι αφορά το ύστερο όριο στηρίζομαστε στη γεωργική απογραφή του 1911, τα αποτελέσματα της οποίας δεν τίθενται σε γενικές γραμμές υπό αμφισβήτηση⁸. Η απογραφή του 1875⁹, της οποίας διαθέτουμε τη συνολική παρουσίαση των αποτελεσμάτων χάρι στον Α.Μανσόλα, μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψη μόνο σε αντιπαράθεση προς τα αναλυτικά αποτελέσματα της

5 Τα καλλιεργούμενα σε μεγάλη έκταση ζωοτροφικά φυτά σχετίζονται συνήθως με εντατικά καλλιεργητικά συστήματα και με τη διαμόρφωση αγροτικών συστημάτων, στα οποία ο συνδυασμός γεωργίας και ενσταύλου κτηνοτροφίας επιτρέπει την ανάπτυξη εξαιρετικά αποδοτικών και δυναμικών μορφών χρήσης της γης.

6 Στην ελληνική περίπτωση τα δημητριακά και τα όσπρια είναι προϊόντα που καταναλώνονται στο στενό κύκλο του νοικοκυριού και της τοπικής αγοράς.

7 Για μία ευρωπαϊκή προοπτική βλ. Devèze, M. "L'équilibre agro-sylvo-pastoral du XIIIe au XVIIIe siècle en Europe moyenne et Europe méridionale" Guarducci, A. (επιμ.) *Agricoltura et Trasformazione dell'Ambiente secoli XIII-XVIII*, Φλωρεντία, 1984, σελ.333-344. Για την περίοδο που αρχίζει μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και καλύπτει όλο τον μεσοπόλεμο, διαθέτουμε μία σταθερή βάση χάρη στη μελέτη του Κ.Κωστή *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Οψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, τ.1, Αθήνα 1987 και τ.2 *Τα τεκμήρια*, Αθήνα, 1990, τ.1, σελ.31-59.

8 Βλ. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, εκδ.Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής,, 3 τόμοι, Αθήνα 1914. Πρόκειται για την απογραφή που διηύθη ο Κ.Βαρβαρέσος. Απογράφηκε και στη συνέχεια εκδόθηκε ο αριθμός των καλλιεργουμένων εκτάσεων, ο αριθμός των δένδρων και των ζώων ανά οικισμό. Ο όγκος και η αξία της παραγωγής των βασικών γεωργικών προϊόντων δίδεται ανά επαρχία. Η εισαγωγή του συνόλου των δεδομένων της απογραφής αυτής σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, η εκτίμηση της ακρίβειας και της ποιότητάς τους καθώς και η επεξεργασία και χαρτογράφηση των κυριότερων αγροτικών μεγεθών που μας παραδίδονται σε επίπεδο οικισμού και επαρχίας έχει ήδη ολοκληρωθεί και εντάσσεται σε ένα ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα, που στόχο έχει τη δημιουργία ενός μηχανογραφημένου Συστήματος Διαχείρισης μίας Βάσης Δεδομένων που θα περιέχει το σύνολο των στοιχείων των αγροτικών απογραφών της περιόδου 1860-1951. Είμαστε έτσι σε θέση να βεβαιώσουμε ότι η ποιότητα και η ακρίβεια των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1911 αποδεικνύουν ότι η συλλογή και η επεξεργασία των στοιχείων αποτέλεσε υπόδειγμα ευσυνειδησίας και επιμέλειας. Οι αθροίσεις των μεγεθών σε κάθε επίπεδο αναφοράς είναι, με ελάχιστες και ασήμαντες εξαιρέσεις, σωστές. Η ποιότητα εξάλλου της τυπογραφικής επιμέλειας είναι εντυπωσιακή αφού δεν παρουσιάζονται παρά ελάχιστα (και άνευ συνεπειών) τυπογραφικά λάθη.

9 Βλ.Μανσόλας,Α. *Απογραφικά πληροφορία περί Γεωργίας, κατά το 1875*, Αθήνα 1875.

πρώτης Στατιστικής της Γεωργίας του 1860¹⁰. Όπως θα δούμε, η συνολική έκταση των καλλιεργουμένων γαιών του 1860 αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης. Όσο για το πρότερο όριο της χρονολογικής μας σειράς, τα αποτελέσματα δηλαδή της καποδιστριακής απαρίθμησης του 1828-1830, η ακρίβεια των εκτιμήσεων είναι εξαιρετικά αμφίβολη. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά αποτελούν τη μόνη αναλυτική εκτίμηση που διαθέτουμε ενώ, κατά τόπους, η πυκνότητα και η ποιότητα των πληροφοριών που μας παρέχουν είναι εντυπωσιακή¹¹.

1. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις το 1860 : το πρόβλημα

224

Προκαταλαμβάνοντας τον αναγνώστη πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η σημαντικότερη επιφύλαξη δεν αφορά το πρότερο χρονολογικό όριο, του οποίου την ακρίβεια αμφισβητούμε χωρίς δισταγμό. Το ουσιαστικό πρόβλημα της αξιοπιστίας των συνολικών αποτελεσμάτων (αλλά όχι των αποτελεσμάτων που προσδιορίζουν τις σχετικές γεωγραφικές ανισότητες) παρουσιάζεται για τη συνολική καλλιεργούμενη έκταση το 1860, τη χρονιά δηλαδή για την οποία διαθέτουμε τα αναλυτικότερα δεδομένα. Πηγή του πρόβληματος αποτελεί η διάσταση μεταξύ των εκτιμήσεων της συνολικής έκτασης των ετησίως καλλιεργημένων γαιών και της έκτασης των επιμέρους καταμετρηθέντων ως σπειρομένων γαιών. Ο Σ. Σπηλιωτάκης, συντάκτης της εισαγωγής στην έκδοση των αποτελεσμάτων, ρητά δήλωσε σε αυτήν ότι σοβαρό μέρος της καλλιεργούμενης έκτασης διέφυγε της καταμέτρησης είτε διότι αφορούσε προϊόντα μη καταμετρηθέντα (λαχανικά- κηπευτικά), είτε διότι επρόκειτο για εθνικές γαίες, στις οποίες οι καλλιεργητές είχαν ανεμπόδιστη και ασύδοτη πρόσβαση. Επιπλέον σημείωνε ότι οι γαίες αυτές καλλιεργούνταν σε αραιότερα χρονικά διαστήματα, ανάλογα με τις ανάγκες των αγροτικών νοικοκυριών. Πρόκειται συνολικά για 1.189 χιλιάδες στρέμματα τα οποία, παρ'ότι δεν καταμετρήθηκαν αναλυτικά ανά επαρχία, έπρεπε να συνυπολογισθούν, κατά τον Σπηλιωτάκη, στην ολική καλλιεργούμενη έκταση. Προστέθηκαν κατά συνέπεια στα περίπου 2.370 χιλιάδες στρέμματα των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών που

10 Τα κατά επαρχία αναλυτικά αποτελέσματα της απογραφής αυτής εκδόθηκαν σε τόμο, με εισαγωγή και επιμέλεια του Σ.Σπηλιωτάκη και τίτλο *Στατιστική της Γεωργίας*, Αθήνα, 1864. Παρά τα πολλά τυπογραφικά λάθη η απογραφή αυτή αποτελεί πολύτιμο και προδρομικό, για το χώρο των Βαλκανίων, εγχείρημα. Η εισαγωγή των στοιχείων της απογραφής σε ηλεκτρονικό υπολογιστή και η συνολική επεξεργασία τους έχει ήδη περατωθεί. Ο έλεγχος της ποιότητας και της ακρίβειας των αποτελεσμάτων της απογραφής αυτής, η θεματική επεξεργασία και χαρτογράφηση τους αποτέλεσαν μέρος μίας ευρύτερης, αδημοσίευτης ακόμη, μελέτης μου με τίτλο *Η Ελληνική αγροτική οικονομία στα μέσα του 19ου αιώνα. Ογκος, αξία της παραγωγής και διανομή εισοδημάτων : οι γεωγραφικές ανισότητες. Μία περιφερειακή ανάλυση*.

11 Ο Κ.Κωστής επιμελήθηκε την έκδοση των διασωθέντων αποτελεσμάτων της καποδιστριακής απογραφής στον 8ο τόμο του Αρχείου Ι.Καποδίστρια, Αθήνα, 1987. Για μία παλαιότερη συνοπτική παρουσίαση των συνολικών αποτελεσμάτων, βλ. Μπέλια, Ε. "Στατιστικά του Ελληνικού κράτους κατά το 1830", *Μνημοσύνη*, 7(1978-9), σελ.281-319. Τα δημογραφικού ενδιαφέροντος αποτελέσματα της γαλλικής απογραφής της αποστολής του Μαιζών στην Πελοπόννησο εκδόθηκαν από τον Bory de St.Vincent *Expédition scientifique de la Morée*, Παρίσι 1834, και αναδημοσιεύθηκαν από τον Μ.Χουλιαράκη *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ.Ια, Αθήνα 1973, σελ.32-45.

απεγράφησαν (“χαμηλή εκτίμηση”). Οι ετήσιες καλλιεργειες κάλυπταν έτσι επισήμως 3.560 χιλιάδες στρέμματα (“υψηλή εκτίμηση”). Η έκταση των “νεκτών” γαιών (καλλιεργούμενη αγροανάπαυση)¹² υπολογίστηκε συνολικά σε 2.516 χιλιάδες στρέμματα και, προστιθεμένη στην ετησίως καλλιεργούμενη γη, έδινε μία συνολική έκταση 6.076 χιλιάδων στρεμμάτων. Γράφει συγκεκριμένα ο Σ. Α. Σπηλιωτάκης στην εισαγωγή της *Στατιστικής της Γεωργίας*¹³ :

“Δεν εμπεριλαμβάνονται δε αι διά ριζαρίων, γαιωμήλων, κρομμύων και άλλων τινων μικροτέρας εκτάσεως. Προσθέτοντες δε και τας γαίας τούτων, και λαμβάνοντες υπ’όψιν, ότι οι γεωργοί, ως κατέχοντες αρκετάς εκτάσεις εθνικών γαιών, και μή πληρώνοντες τι οσάκις τας καλλιεργούσι, δεν σπείρουν πάντοτε την αυτήν έκτασιν κατ’έτος, αλλά αναλόγως της ανάγκης και της ζητήσεως άλλων καλλιεργειών τουτέστι ότε μεν περισσοτέραν ότε μεν ολιγωτέραν, ως προκύπτει και εκ της παραγωγής των προλαβόντων ετών, δυνάμεθα να παραδεχθώμεν, ότι εν όλω σπείρονται κατά μέσον όρο στρέμματα 3.560.000. Αι δε νεκταί υπολογίζονται εις...στρέμματα 2.516.000. Το όλον στρέμματα 6.076.000”.

225

Τη διόρθωση αυτή του Σ. Σπηλιωτάκη έρχονται να επιβεβαιώσουν δύο στοιχεία. Πρώτον, οι εκτιμήσεις των συνολικών καλλιεργουμένων εκτάσεων που έκανε, την ίδια εποχή ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα της απογραφής, ο καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας και διευθυντής του Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας, Ι.Σούτσος. Ο Ι.Σούτσος υπολόγισε την καλλιεργούμενη και την αγροαναπαυόμενη έκταση σε 6.620 χιλιάδες στρέμματα. Η ετησίως καλλιεργούμενη έκταση κάλυπτε το μισό, δηλαδή 3.310 χιλιάδες στρέμματα. Την έκταση αυτή υπολόγισε με βάση τον όγκο της μέσης ετήσιας παραγωγής δημητριακών και της εκτιμώμενης μέσης στρεμματικής απόδοσης. Θεώρησε ότι σε κάθε στρέμμα καλλιεργούμενης γης αντιστοιχούσε ένα αγροαναπαυόμενο στρέμμα¹⁴.

12 Γενικά για το ρόλο της αγροανάπαυσης στα καλλιεργητικά συστήματα, βλ. Τσούμης,Ι. *Τα Γεωργικά Συστήματα εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1936, σ.131. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ανώνυμος συντάκτης της *Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα1(1855-1856), σ.52, αρνείται ότι οι νεκτές γαίες καλλιεργούνται και υποστηρίζει ότι απλώς αφήνονται για ένα χρόνο χέρσες και χρησιμοποιούνται για τη βοσκή των ζώων.

13 Βλ. Σπηλιωτάκης,Σ. *ό.π.*,σελ.η’-θ’.

14 Βλ. Σούτσος,Ι. *Δοκίμιο περί των οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα, 1863, σελ.90-94. Ο Ι.Σούτσος θεωρούσε ότι ήταν καταφανώς λανθασμένη η καταμέτρηση των εκτάσεων που καλλιεργούνταν με δημητριακά και όσπρια και ανέρχονταν μόνο σε 2.329.077 στρέμματα. Πίστευε ακόμη ότι μία συμπληρωματική έκταση 57.611 στρεμμάτων καλλιεργούνταν ετησίως με άλλα προϊόντα και διόρθωσε την εκτίμηση των εκτάσεων με βάση τις μέσες στρεμματικές αποδόσεις. Θεώρησε ότι ο όγκος (και κατά συνέπεια η αξία) της παραγωγής δημητριακών ήταν ορθά καταμετρημένος. Υπολόγισε με βάση τα δεδομένα των ετών 1857 (13.784.517 κοιλιά), 1858 (8.420.078 κοιλιά) και 1860 (9.589.743 κοιλιά) τον μέσο όγκο της ετήσιας παραγωγής δημητριακών σε 10.598.112 κοιλιά. Θεωρώντας ακόμη, πρώτον, ότι για τα όψιμα σιτηρά η στρεμματική αποδοτικότητα ανέρχεται σε 3 κοιλιά, ενώ για τα πρώιμα σε 4 κοιλιά και, δεύτερον, ότι το ένα τρίτο της παραγωγής αποτελούνταν από πρώιμα σιτηρά, συμπέρανε ότι οι εκτάσεις των πρώιμων σιτηρών ανέρχονταν σε 883.314 στρέμματα, αυτές των οψίμων σε 2.355.136 στρέμματα και η συνολική έκταση των καλλιεργουμένων με δημητριακά εδαφών σε 3.238.314 στρέμματα.Πρόσθεσε τα 57.611 στρέμματα των υπολοίπων ετησίων καλλιεργειών και έφτασε στο σύνολο ετησίως καλλιεργουμένης επιφάνειας 3.310.000 στρεμμάτων, επιφάνειας δηλαδή κατά 923.312 στρέμματα μεγαλύτερης από τη δηλωμένη και καταμετρημένη από την Υπηρεσία της

Πίνακας αρ.1 Η χρήση της γης το έτος 1860.

(πηγή: Σπηλιωτάκης, Σ. ό.π., σ.θ')

	τετρ.χμ	%
ετησίως καλλ. γαίες	6076	13,31 %
αμπέλια, σταφιδάμπελα	645	1,41 %
ελαιώνες, μωρεώνες, κλπ.	453	0,99 %
συκώνες	238	0,52 %
αρόσιμες γαίες	11748	25,73 %
βοσκές, λεμώνες	18599	40,73 %
δάση	5420	11,87 %
λίμνες και έλη	833	1,82 %
οικισμένος χώρος	1650	3,61 %
Σύνολο	45662	100,00 %

226

Δεύτερον, την ορθότητα της εκτίμησης επιβεβαίωσε κυρίως η γεωργική απογραφή του 1875, η οποία καταμέτρησε, αμέσως μετά την έναρξη της διανομής των εθνικών γαιών (και, κατά συνέπεια, της μερικής άρσης των αιτιών που οδηγούσαν στην απόκρυψη των παρανόμως καλλιεργουμένων εθνικών γαιών) τις ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις σε 3.599 χιλιάδες στρέμματα, ενώ οι αγροναπαύμενες εκτάσεις υπολογίστηκαν σε 3.500 χιλιάδες στρέμματα. Πράγματι, αν αποδεχθούμε ότι οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις το 1860 ανέρχονταν μόνο σε 2.370 χιλιάδες στρέμματα, θα ανακαλύπταμε ότι μέσα σε 15 χρόνια οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις (αυτές δηλαδή που στην ουσία προορίζονταν κυρίως στην εξυπηρέτηση της φορολογίας και στην τοπική κατανάλωση) αυξήθηκαν κατά 40%! Την ίδια μάλιστα εποχή θα παρατηρούσαμε ότι αυξήθηκαν οι εισαγωγές σιτηρών, ενώ οι εμπορευματικές καλλιέργειες (το βαμβάκι και οι φυτείες) γνώρισαν και αυτές σημαντική αύξηση. Σε σύγκριση λοιπόν με την εκρηκτική δεκαεπταετία, 1860-1875, η περίοδος 1875-1911, κατά την οποία περιορίστηκαν σημαντικά οι αγροναπαύμενες εκτάσεις, εμφανίζεται ότι ήταν περίοδος χαμηλών ρυθμών αγροτικής επέκτασης: πρόταση αυταπόδεικτα αντιφατική. Η υπόθεση λοιπόν αυτή οδηγεί σε συμπεράσματα που δεν είναι δυνατόν να γίνουν αποδεκτά. Αν ακόμη και σήμερα επιμένουν οι ιστορικοί να υιοθετούν τη λανθασμένη υπόθεση ότι οι καλλιεργούμενες εκτάσεις στα 1860 ήταν μόνο 2.370 χιλιάδες στρέμματα, αυτό οφείλεται στην αποδοχή της εκτίμησης αυτής από τους πιο "δημοφιλείς" στους νεότερους ιστορικούς συγγραφείς της εποχής, όπως ο Α.Τομπάζης¹⁵ και ο Α.Μανσόλας¹⁶. Αποτέλεσμα της χρήσης της "χαμηλής εκτίμησης" ήταν να επιτραπεί στους συγγραφείς της εποχής να ανακαλύψουν,

οποίας προΐστατο ο Ι.Σούτσος το 1860. Η αγροναπαυση θεωρήθηκε ως απόλυτα αντίστοιχη προς τη σπαρμένη επιφάνεια και, κατά συνέπεια, ίση προς 3.310 χιλιάδες στρέμματα. Η συνολική ετησίως καλλιεργούμενη έκταση ανήλθε λοιπόν σε 6.620 χιλιάδες στρέμματα. Ο Ι.Σούτσος υπολόγισε έτσι τη συνολική καλλιεργούμενη επιφάνεια και επομένως και τη μέση έκταση του αγροτικού κλήρου ως υψηλότερη κατά 10% περίπου σε σχέση με τις εκτιμήσεις της απογραφής του 1860. Η διαφορά αυτή οφείλεται πιστεύω στην έκταση των αγροναπαύσεων που εκτιμήθηκαν από τον Σ.Σπηλιωτάκη στα 1860, σε αντιστοιχία προς την "χαμηλή εκτίμηση" των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών.

15 Βλ. Tombazis, A. *La Grèce sous le point de vue agricole*, Αθήνα, 1878, σ.10.

16 Βλ. Μανσόλας, Α. *Απογραφικά πληροφορία...*, σ.7.

κατά την περίοδο 1860-1875, μία (ψευδή, κατά την γνώμη μας) τεράστια επέκταση των καλλιεργουμένων εδαφών, παρά την έλλειψη κεφαλαίων, την μαρτυρημένη τεχνική στασιμότητα και την όχι ασυνήθιστη πληθυσμιακή άνοδο. Καμία άλλη αξιόπιστη μαρτυρία δεν έρχεται να επαληθεύσει την κοσμογονία αυτή. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ο Α.Μανσόλας εμφανώς αντιφάσκει υιοθετώντας ταυτόχρονα και τις δύο εκτιμήσεις. Γνωρίζει πάντως ότι η “χαμηλή εκτίμηση” είναι λανθασμένη και το επισημαίνει: “Η κατά το 1860 διατεθείσα εις σποράν έκτασις ανέβαινεν εις στρεμ. 2.369.696, κατά το έτος 1861 ανήρχετο κατά πάσαν πιθανότητα εις πολύ ανώτερον βαθμόν, καθόσον κατά τας υπό των διοικητικών αρχών συλλεχθείσας πληροφορίας, η κατά το έτος τούτο κατεχομένη έκτασις από τους κυρίως δημητριακούς καρπούς, ήτοι του σίτου, κριθής, καλαμβοκίου και αραβοσίτου ανέβαινεν εις στρεμ. 2.831.782¹⁷. Εάν δε ήδη λάβωμεν υπ’όψιν ότι κατά το παρ’ημίν επικρατούν σύστημα των αγροναπαύσεων άπαξ μόνο κατά διετίαν σπείρεται ο αυτός αγρός το όλον της εκτάσεως των σπειρομένων ήδη γαιών, όπως υπελογίσθη εν τη Στατιστική της Γεωργίας ανέρχεται εις στρεμ. 6.076.000. Αι δε κατεχόμεναι από φυτείας γαίαι κατά το 1860 συνεποσούντο εις στρέμματα 1.359.000”¹⁸. Τη “χαμηλή εκτίμηση” που υιοθέτησε άκριτα ο Α.Τομπάζης και χρησιμοποίησε, παρ’όλες τις επιφυλάξεις του, ο Α.Μανσόλας έχει δυστυχώς χωρίς επιφυλάξεις υιοθετήσει και η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία¹⁹. Συνεπώς οι ιστορικοί βρίσκονται υποχρεωμένοι να δεχθούν ότι η περίοδος 1860-1875 ήταν μία εποχή που χαρακτηρίστηκε από ένα κίνημα εκχέρσωσης κολοσσιαίων διαστάσεων, το οποίο, ελλείψει άλλου πιθανού δράστη, αποδίδεται στο μικροκαλλιεργητή των εθνικών γαιών²⁰.

227

Η αποδοχή της θέσης της “υψηλής εκτίμησης” σχετικά με τις ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις είναι, κατά τη γνώμη μας, απαραίτητη. Θέτει όμως νέα προβλήματα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν οι εκτιμώμενες στρεμματικές αποδόσεις και η συνολική εκτιμώμενη αξία της παραγωγής το

17 Να σημειωθεί ότι το 1860 οι εκτάσεις όπου καλλιεργούνταν σιτάρι, κριθάρι, αραβόσιτος και καλαμπόκι (δηλ. σόργο) ανέρχονταν σε 1.856.538 στρέμματα. Σε σχέση με τα 2.831.782 στρέμματα του 1861 λείπουν 975 χιλιάδες στρέμματα, πλησιάζουμε δηλαδή την εκτίμηση του Σ.Σπηλιωτάκη για την παράλειψη από την καταμέτρηση 1.189 χιλιάδων στρεμμάτων.

18 Βλ. Μανσόλας, Α. *Πολιτειογραφικά Πληροφορία...*, σ.52. βλ. και σ.59 για τις σπαρμένες εκτάσεις ανά νομό το έτος 1861. Εξάλλου, στη σ.51, ο Α.Μανσόλας ρητά υιοθετεί τις εκτιμήσεις του Σ.Σπηλιωτάκη για τη συνολική χρήση της γης, και αποδέχεται έτσι και την “υψηλή εκτίμηση”. Αντίθετα στα 1875 Μανσόλας, Α. *Απογραφικά Πληροφορία...*, σ.7. όταν συγκρίνει τα μεγέθη του 1860 και του 1875, δεν αναφέρεται παρά μόνο στη χαμηλή κατά προϊόν εκτίμηση. Πιθανόν ο νέος διευθυντής του Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας να επιθυμούσε να ωραιοποιήσει την κατάσταση της χώρας και τις οικονομικές εξελίξεις μετά την εκθρόνιση του Οθωνα.

19 Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Κ.Τσουκαλάς *Εξαρτηση και Αναπαραγωγή*, Αθήνα, 1979, σ.91, παρά την πρόχειρη ενασχόλησή του με το ζήτημα, σωστά σημείωσε την αργή επέκταση των ετησίων καλλιεργειών και την ταχεία αύξηση της παραγωγής των εμπορευματικών καλλιεργειών και φυτών, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

20 Οι Έλληνες ιστορικοί σπάνια χρησιμοποίησαν συστηματικά, ακόμη και όταν την ανέφεραν, τη *Στατιστική της Γεωργίας* του 1860. Περιέργως, μεταξύ των ελαχίστων που χρησιμοποίησαν με προσοχή τη Στατιστική της Γεωργίας, ο Δ.Κ.Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί: Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1987, σ.23, δεν δίνει καμία πίστη στην πληροφορία του Σ.Σπηλιωτάκη ότι μεγάλο μέρος των παραγωγικών εκτάσεων δεν καταμετρήθηκε και έμεινε εκτός απογραφής, θεωρώντας ότι πρόκειται για εθνικιστικές καυχησιές ή εφησυχαστικές δικαιολογίες των γραφειοκρατικών υπηρεσιών.

1860 αναφέρονται αποκλειστικά στη “χαμηλή εκτίμηση” της έκτασης ή εάν μέρος της συνολικώς καταμετρημένης παραγωγής αναφέρεται τελικά στις μη-καταμετρημένες γαίες. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η αξία της παραγωγής, δεν θα έπρεπε να διορθωθεί και να εκτιμηθεί ως υψηλότερη της καταγεγραμμένης αλλά θα έπρεπε αντιθέτως να μειωθεί η εκτιμώμενη στρεμματική απόδοση. Στην πρώτη περίπτωση, οι στρεμματικές αποδόσεις θα έπρεπε να θεωρηθούν αποδεκτές αλλά θα ήταν απαραίτητη μία ουσιαστική επανεκτίμηση (και αύξηση) της συνολικής εκτιμώμενης αξίας της παραγωγής.

2. Η επέκταση των καλλιεργουμένων εκτάσεων, 1830-1911

2.1 Οι ετήσιες καλλιέργειες: αργή επέκταση

228

Τις πρώτες συνολικές εκτιμήσεις της καλλιεργούμενης επιφάνειας και των δενδρώνων στη σύγχρονη Ελλάδα συγκέντρωσε η καποδιστριακή απαρίθμηση της περιόδου 1828-1830. Μικρή μόνο αξία μπορούμε να αποδώσουμε στα συνολικά αυτά στοιχεία, από τη στιγμή που μέρος της επικράτειας δεν καλύφθηκε πλήρως, τα κριτήρια συλλογής των στοιχείων στις υπόλοιπες επαρχίες ήταν ασαφή, και, τέλος, η χώρα βρισκόταν ακόμη σε πολεμική κατάσταση. Επίσης πολλοί οικισμοί ήταν εγκαταλειμμένοι. Οι “ακαλλιεργητες” ποτιστικές και ξερικές γαίες, εθνικές και ιδιόκτητες, καλύπτουν πιθανόν το σύνολο των εδαφών που παροδικά εγκαταλείφθηκαν λόγω του πολέμου. Επίσης μέρος των εθνικών αμπελώνων καταγράφηκε ως “ακαλλιεργητο”. Στον πίνακα αρ.2, παρουσιάζονται τα συνολικά μεγέθη της απαρίθμησης αυτής²¹. Καμία διορθωτική προσέγγιση και εκτίμηση δεν μπορεί να επιχειρηθεί πριν ολοκληρωθεί σε βάθος η επεξεργασία αυτών των δεδομένων.

Πίνακας αρ.2 Η καποδιστριακή απαρίθμηση, 1828-1830.

(πηγή :Αρχείο Ι.Καποδίστρια, τ.8, -υπολογισμοί δικό μου)

(στρέμματα)	ιδιόκτητα	εθνικά	σύνολο	
ποτιστικά	51663	108276	159938	
ξερικά	369225	404511	773737	
καλλιεργούμενοι αγροί (σύνολο)				933675
ποτιστικά	74013	99973	173987	
ξερικά	363013	868265	1231278	
ακαλλιεργητοι (δηλ. εγκαταλειμμένοι) αγροί (σύνολο)				1405265
βαλτώδεις και πετρώδεις ακαλλιεργητες γαίες				54115
αμπελώνες καλλ. (σύνολο)	97941	12679	110620	
αμπελώνες ακαλλ. (σύνολο)		1591	1591	
κήποι	2064	2121	4184	
αμπελώνες και κήποι (σύνολο)				116395
ελαιώνες				46720
μωρεώνες				15753
υπόλοιποι δενδρώνες				167033
Σύνολο				2738955

21 Βλ. Αρχείον Ι.Καποδίστρια, τ.8, σελ.115 και 263.

ΑΡΙΑΔΗ

αριθμός δένδρων	ιδιόκτητα	εθνικά	σύνολο
ελιές ήμερες	595414	123473	718887
ελιές άγριες		215504	215504
μουριές	197766	117287	315053
συκιές	51465	15935	67400
αμυγδαλιές	4333	646	4979
διάφορα οπωροφόρα	62930	31724	94654

Το 1830, σύμφωνα με τον F.Thiersch που έλαβε ασφαλώς τα στοιχεία του κατευθείαν από τις μετρήσεις και εκτιμήσεις της κυβέρνησης Καποδίστρια, περίπου 1.300.000 στρέμματα ετησίων καλλιεργειών καλλιεργούνταν από 120.000 γεωργικές οικογένειες (βλ. πίνακα αρ.3). Τα στοιχεία αυτά προέρχονται εμφανώς από την καποδιστριακή απαρίθμηση. Πρόκειται απλούστατα για το σύνολο των ιδιόκτητων εκτάσεων που καταγράφηκαν είτε ως καλλιεργούμενες είτε ως ακαλλιεργητες στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι Έλληνες κρατικοί αξιωματούχοι θεωρούσαν ότι οι καταγεγραμμένες ως "ακαλλιεργητες" εκτάσεις είχαν παροδικά μόνο εγκαταλειφθεί²². Το σύνολο λοιπόν των ετησίως καλλιεργουμένων γαιών, εθνικών και ιδιόκτητων, "καλλιεργουμένων" και "ακαλλιεργητων" (δηλαδή εγκαταλειφθέντων λόγω του πολέμου), ήταν 2.338.940 στρέμματα ενώ οι κάθε είδους φυτείες ανέρχονταν σε 345.901 στρέμματα. Προφανώς αυτό τον υπολογισμό των καλλιεργουμένων γαιών, την επαύριο του τέλους του Πολέμου της Ανεξαρτησίας, έχει υιοθετήσει και ο φορέας των πληροφοριών που εμφανίζονται το 1856 στα γαλλικά αρχεία²³. Αν δεχθούμε ότι, στην καλύτερη περίπτωση, η έκταση των αγροναπαυόμενων γαιών ήταν ίση προς αυτή των καλλιεργουμένων τότε η συνολική έκταση θα πρέπει να υπολογισθεί ίση προς 5.024 τετρ.χμ., ή περίπου 41,5 στρέμματα ανά αγροτική οικογένεια.

229

Πίνακας αρ.3. Καλλιεργούμενες εκτάσεις, 1830.

(πηγή : Thiersch,F. ό.π., τ.1, σ.291, υπ.1.)

περιοχή	ποτιστικές		ξηρικές		σύνολο στρέμματα
	στρέμματα	%	στρέμματα	%	
Ανατ. Στ.Ελλάδα	26700	5,95%	422040	94,05%	448740
Δυτ. Στ.Ελλάδα	78863	20,26%	310339	79,74%	389202
Πελοπόννησος	98975	21,44%	362749	78,56%	461724
Σύνολο	204538	15,74%	1095128	84,26%	1299666

22 Σύμφωνα με τον Finlay,G., "The Euthanasia of the Ottoman Empire" στο *Blackwood's Edinburg Magazine*, Εδιμβούργο (1861), σ.588, μόνο τα πιο εύφορα τμήματα των εθνικών γαιών καλλιεργούνταν. Όπως είδαμε βέβαια αυτό οφειλόταν τόσο στη μεγάλη διαθεσιμότητα εδαφών σε σχέση με τον πληθυσμό όσο και στο φορολογικό σύστημα και το σύστημα της επικαρπίας που απαγόρευε τη χρήση των λιγότερο αποδοτικών γαιών Βλ. ακόμη Petropoulos,J.A."The Greek Economy during the First Decade of Othonian Rule" στο *Επετηρίς της Ιστορικής και Εθνογραφικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 24(1981), σ.146.

23 Την αναφορά εντόπισε ο Χ.Χατζηϊωσήφ,"Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της Βιομηχανίας" στο *Αφιέρωμα στον Ν.Σβορώνο*, Ρέθυμνο, 1986, τ.2, σ.333, στο *Journal des Débats*, 29 Αυγούστου 1856, στα γαλλικά Archives Nationales, σειρά F12/2670. Αναφέρεται ότι σε μία γενεά η "καλλιεργούμενη έκταση" αυξήθηκε από 2.338 σε 3.650 χιλιάδες στρέμματα. Ο πρώτος όρος συμπίπτει με τις ετησίως καλλιεργούμενες (ή παροδικά "ακαλλιεργητες", δηλαδή εγκαταλειμμένες) γαίες της καποδιστριακής απογραφής. Τα 3.650 χιλιάδες στρέμματα του 1856 είναι προφανώς εκτίμηση που γειτνιάζει με τα 3.560 χιλιάδες στρέμματα ετησίων καλλιεργειών τα οποία υπολογίζει, σύμφωνα με την "υψηλή εκτίμηση", για το 1860 ο Σ.Σπηλιωτάκης. Και στις δύο περιπτώσεις προφανώς δεν συνυπολογίζονται οι αγροναπαυόμενες γαίες.

Κατά τη δεκαετία του 1830, η ελληνική οικονομία ανάρρωνε από το δεκαετή πόλεμο που κάλυψε το σύνολο σχεδόν της επικράτειας (με την εξαίρεση των νησιωτικών συγκροτημάτων). Μεγάλο μέρος των γαιών είχε εγκαταλειφθεί χέρσο, ενώ οι φυτείες είχαν είτε καταστραφεί είτε εγκαταλειφθεί. Η δραματική έλλειψη αροτριόντων βοδιών ασφαλώς επιδείνωσε την κατάσταση²⁴. Τα εδάφη αυτά ήταν τα πρώτα που επανακτήθηκαν κατά την περίοδο 1830-1840. Σύμφωνα με τον C.Lecomte η συνολική αξία της γεωργικής και δασικής παραγωγής ακολούθησε από το 1833 έως το 1837 ανοδική πορεία: 30 εκατομμύρια δρχ. το 1833, 35 εκατ. το 1834, 43 εκατ. το 1835 και 48 εκατ. το 1836. Από το 1837 και μέχρι το 1845 η συνολική αξία παρέμεινε πλέον στάσιμη και ίση προς 50 εκατ.δραχμές περίπου²⁵. Την πρώτη εκτίμηση της κατάστασης στην Ελλάδα κατά το τέλος της τέταρτης δεκαετίας του 19ου αιώνα, μας δίνει ο F.Strong (βλ. πίνακα αρ.4.). Ας σημειωθεί ότι οι εκτιμήσεις του είναι σε απόλυτα μεγέθη συζητήσιμες, εφόσον η συνολική έκταση του Ελληνικού Βασιλείου εμφανίζεται μεγαλύτερη από αυτήν που προσδιορίζεται με τη μέθοδο εμβαδομέτρησης που ήταν σε χρήση στα 1860. Σε ποσοστά, όμως, τα αποτελέσματα είναι ενδιαφέροντα. Οι ετήσιες καλλιέργειες κάλυπταν το 14,70% του ελληνικού εδάφους, ποσοστό το οποίο συσχετιζόμενο προς την εμβαδομέτρηση του 1860 αντιστοιχούσε σε 6.712 τετρ.χμ. Αν υποθέσουμε, όπως όλοι οι παρατηρητές της περιόδου 1830-1880, ότι οι μισές γαίες βρισκόνταν σε αγρανάπωση, τότε τα εδάφη που σπέρνονταν κατ'έτος, θα ανέρχονταν σε 3.356 τετρ.χμ. Η εκτίμηση αυτή δεν διαφέρει πολύ από αυτήν του Ι.Σούτσου, από την "υψηλή εκτίμηση" του Σ.Σπηλιωτάκη για το 1860 και, τέλος, από αυτήν της απογραφής του 1875²⁶. Αν συγκρίνουμε την αξία της γεωργικής και δασικής παραγωγής που μας δίνει ο C.Lecomte για το έτος 1845 και ο Σ.Σωτηρόπουλος για τον μέσο όρο των ετών 1857 και 1858, παρατηρούμε ότι η διαφορά στα δημητριακά

24 Ο αριθμός των'αροτήρων βοών", το 1842, υπολογίστηκε από τον F.Strong, *Greece as a Kingdom*, Λονδίνο, 1842., σ.163, σε 25.000 ζεύγη για ένα σύνολο 100.000 γεωργών, δηλαδή σε αναλογία 1 ζεύγους προς 4 γεωργούς. Την αναλογία 1 προς 3 είχε υιοθετήσει ο F.Thiersch *Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος*, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά, Λευφία 1833), 2 τόμοι, Αθήνα 1972, τ.1, σ.290 δέκα χρόνια πριν, άρα ο αριθμός των αροτριόντων ζευγών θα έφτανε τις 40.000 για 120.000 γεωργικά νοικοκυριά. Όλοι λοιπόν εκτιμούσαν ότι ήταν ελεγχόσιμα ανάγκη η εισαγωγή αροτριόντων και η προίκηση των γεωργικών νοικοκυριών με ζώα. Ο F.Thiersch, ο.π., τ.2, σελ.9-11, πρότεινε το 1830 την άμεση εισαγωγή 10.000 ζευγών αροτριόντων βοδιών και,στη συνέχεια, σε διάστημα δύο ετών, τη συνολική εισαγωγή 100.000 ζευγών, αξίας 20 εκατομμυρίων φράγκων! Ο F.Strong, ό.π., σ.163, πρότεινε το 1842 την εισαγωγή 75.000 ζευγών, ώστε να προικιστούν με αυτά όλα τα γεωργικά νοικοκυριά που δεν διέθεταν αροτριόντα.Στα 1860 ο αριθμός των αροτριόντων βοδιών που καταγράφησαν ήταν 168.924 ή 84.464 ζεύγη. Για το ζήτημα αυτό βλ. Καλλιβετάκης,Λ. *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, 1990, σελ.223 κ.ε. Αναλογούσε έτσι ένα περίπου αροτριόνβόδι ανά "αγροτική" οικογένεια, αναλογία που θα παραμείνει λίγο-πολύ σταθερή στη συνέχεια, παρά τη μικρή ελάττωση του αριθμού των αροτριόντων εξαιτίας της υποκατάστασης της δεκάτης από το φόρο που επιβάρυνε τους κατόχους αροτριόντων ζώων.

25 Βλ. Lecomte,C. *Étude économique de la Grèce, de sa position actuelle et de son avenir*, Παρίσι 1847, σ.119.

26 Δεν διαφέρει εξάλλου από τα 3.650 χιλιάδες στρέμματατης (προφανώς ετησίως) καλλιεργούμενης έκτασης που αναφέρθηκαν στα 1856 στο *Journal des Débats*, βλ. Χατζηϊωσήφ,Χ. ό.π.,σ.333. Να σημειωθεί ότι στα 1855, ο ανώνυμος συντάκτης του άρθρου "Περί της Ελληνικής Γεωργίας" της *Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-1856), σελ.51-53, ασκεί κριτική στους υπολογισμούς του F.Strong και σημειώνει ότι οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις, χωρίς την αγρανάπωση, ανέρχονται σε 3.186.154 στρέμματα, εκ των οποίων τα δύο τρίτα καλλιεργούνται με δημητριακά, και το υπόλοιπο μέρος με αυτό που αποκαλεί "βιομηχανικά προϊόντα". Ο ανώνυμος συντάκτης του περιοδικού (πιθανόν ο διευθυντής του Ν.Εμμανουήλ) εξάλλου αποδέχεται όλες τις άλλες εκτιμήσεις του F.Strong για την έκταση καλλιεργειών και φυτειών, εκτός από την έκταση των σταφιδιών που θεωρεί ότι ήδη έχουν ανέλθει σε 100.000 στρέμματα.

είναι σχετικά μικρή και κυμαίνεται στα 20% (βλ. πίνακα αρ.5). Με δεδομένη μάλιστα τη μεγάλη αύξηση των τιμών των σιτηρών και γενικότερα των τροφίμων κατά την περίοδο αυτή του ναυτικού αποκλεισμού, αντιλαμβανόμαστε ότι η πρόοδος στην παραγωγή δημητριακών μεταξύ των ετών 1837 και 1857 ήταν περιορισμένη²⁷. Σαφέστερα είναι τα στοιχεία που μας παρέχει η σε είδος φορολογία των δημητριακών (βλ. σχήμα αρ.1 και πίνακα αρ.8.). Μεταξύ των ετών 1848 και 1858, με εξαίρεση την εξαιρετικά πλούσια σοδειά του έτους 1857, η κίνηση του φόρου της δεκάτης και της επικαρπίας γίνεται μέσα σε περιορισμένα όρια μεταξύ του ενός και του ενάμισυ εκατομμυρίου κοιλών²⁸.

Οφείλουμε, επομένως, να μιλήσουμε για μία αργή αύξηση του όγκου της παραγωγής των δημητριακών, ενώ είναι βέβαιο ότι, μεταξύ των ετών 1833 και 1860, παρατηρείται μία ταχεία επέκταση των φυτειών, και ειδικότερα των φυτειών σταφίδας, των αμπελιών, ελαιώνων και μωρεώνων²⁹. Οι καταστραμμένες εθνικές φυτείες, οι άγριες ελιές, τα εγκαταλεημένα αμπέλια, είναι τα πρώτα εδάφη που τέθηκαν υπό την κατοχή των διψασμένων για γη και χρηματικές προσόδους γεωργών. Αύξηση εμφανίζει και η παραγωγή καπνού και βαμβακιού, αν και στην περίπτωση αυτή είναι πιθανόν απλώς να έχει βελτιωθεί η δυνατότητα καταγραφής και φορολόγησης της παραγωγής. Μεταξύ 1845 και 1857/58 η αξία των προϊόντων των φυτειών αυξάνεται κατά 53% (βλ. πίνακα αρ.5).

231

Πίνακας αρ.4. Κατανομή του εδάφους ανάλογα με τη χρήση του, ca.1840.

(πηγή : Strong,F. ό.π.,σελ.2-3.)

στρέμματα	Πελοπόννησος	Στ.Ελλάδα	Νησιά	σύνολο	%
ετήσιες καλλ.	4000409	2591761	250000	6842170	14,37%
κήποι	35000	69000	115000	219000	0,46%
αμπέλια	240000	186000	324000	750000	1,58%
σταφιδάμπελα	14440	2120		16560	0,03%
ελαιώνες	12551	21455	7604	41610	0,09%
δενδρώνες	260	116	110	486	0,00%
αρόσιμη γη	7436000	5580188	50000	13066188	27,44%
όρη	5000000	5000000	5967226	15967226	33,53%
λίμνες και έλη	1500000	2000000		3500000	7,35%
δάση	3000000	4000000		7000000	14,70%
οικισμένος χώρος	157340	47360	7060	211760	0,44%
Σύνολο	21396000	19498000	6721000	47615000	100 %

27 Βλ.Σωτηρόπουλος,Σ. *Περί της εγγείου φορολογίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1861., σελ.84-85. Να σημειωθεί ότι στον πίνακα αρ.5 παρουσιάζουμε τη συνολική αξία της παραγωγής δημητριακών πριν την αφαίρεση του 20% της αξίας, όπως το ήθελε και ο Σ.Σωτηρόπουλος, για να προβλεφθούν το κόστος του σπόρου της επόμενης χρονιάς και της τροφής των αροτριόντων και των άλλων ζώων του γεωργού. Ο Σωτηρόπουλος αφαίρεσε έτσι περίπου 8 εκατομμύρια δραχμές από το σύνολο της αξίας της παραγωγής των ετησίων καλλιεργειών. Στους δικούς μας υπολογισμούς της ποσοστιαίας διαφοράς μεταξύ 1845 και 1857/58, αφαιρέσαμε ακριβώς το 20% της παραγωγής συνολικού ύψους 8.306.567 δραχμών.

28 Πρόκειται βέβαια για το κοιλό της Κωνσταντινουπόλεως, μονάδα όγκου η οποία για το σιτάρι αντιστοιχεί σε βάρος 20 έως 22 οκάδων των 400 δραμιών.

29 Τα ίδια παρατηρεί, το 1863, και ο Π.Χαλκιάδης, *Σκέψεις περί Ελλάδος*, 2 τόμοι, Πάτρα, 1864., τ.2,σ.37.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Όπως ήδη είδαμε, κατά την καταμέτρηση του 1860 διαπιστώθηκε ότι 160.000 οικογένειες “γεωργών” και “κτηματιών” καλλιεργούσαν 2.370 χιλιάδες στρέμματα ετησίων καλλιεργειών, ενώ εκτιμήθηκε ότι 1.189 χιλιάδες επιπλέον στρέμματα καλλιεργούνταν αλλά δεν είχαν καταμετρηθεί (βλ. πίνακα αρ.1). Σε συνολικές ποσοστιαίες εκτιμήσεις η γη παρέμενε ακόμη άφθονη στα 1860. Σε σύγκριση με το ποσοστό 14,37% επί της συνολικής επιφάνειας της χώρας που είχε εκτιμήσει την ετησίως καλλιεργούμενη έκταση για το έτος 1836 ο F.Strong, το έτος 1860 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 13,31%. Εάν μάλιστα υπολογίζαμε την αγροαναπαυόμενη έκταση για το 1860 σύμφωνα με την “υψηλή” και όχι με τη “χαμηλή εκτίμηση” των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών (όπως έκανε προφανώς ο Σ.Σπηλιωτάκης), θα έπρεπε να επαυξήσουμε τη θεωρούμενη ως ετησίως καλλιεργούμενη γη από 6.076 σε περίπου 7.120 χιλιάδες στρέμματα. Το εξεταζόμενο ποσοστό τότε θα ανερχόταν από 13,31% σε 15,6%. Θα έπρεπε λοιπόν να υποθέσουμε ότι, μεταξύ των ετών 1842 και 1860, η γη που κάλυπταν οι ετήσιες καλλιέργειες αυξήθηκε κατά μέσο όρο με ρυθμό 0,3% ετησίως, δηλαδή με ρυθμό χαμηλότερο από αυτόν της αύξησης του πληθυσμού (περίπου 1,2% ετησίως μέχρι το 1870)³⁰.

232

Πίνακας αρ.5. Αξία της γεωργικής παραγωγής σε δραχ.

(πηγή: Lecomte, C. *ό.π.*, σελ.118-119.

Σωτηρόπουλος, Σ.ό.π., σελ.84-85)

προϊόντα	1845	1857/58	διαφορά
σιτάρι	11000000	18407940	33,88%
κριθάρι	3200000	5272210	31,81%
σιμιγός	2688000	4479609	33,32%
βρώμη	226000	446690	58,12%
σίκαλη	300000	178695	-52,35%
ανοιξιάτικο σιτάρι	58500		
αραβόσιτος	8256040	9912222	-3,95%
σόργο (καλαμπόκι)	446490		
δημητριακά	25728540	30957893	20,33%
ρύζι	18000	19750	9,72%
καπνός	600000	1069825	78,30%
βαμβάκι	300000	738680	146,23%
όσπρια, βιομηχανικά	271030	963412	255,46%
λοιπές ετήσιες καλλ.	1189030	2791667	134,79%
λαχανικά γεώμηλα	1400000		
κήποι και περιβόλια	1200000	2500000	-3,85%
αμπέλια	6800000	9253395	36,08%
σταφίδα	5000000	10500000	110,00%
ελαιόλαδο	4000000	5842315	46,06%
μετάξι	1200000	3202260	166,86%
σύκα	1800000	1677675	-6,80%
εσπεριδοειδή	150000		
φυτείες	21550000	32975645	53,02%
βελανίδια	1700000	940000	-44,71%
πρινογκόκι	130000		
ριζάρι	100000		
δασικά	1930000	940000	-51,30%
Σύνολο	50397570	75851168	50,51%

³⁰ Στην Ελλάδα που περιλαμβάνεται από τα σύνορα του 1832 ο πληθυσμός αυξήθηκε από 823.773 κατοίκους, που απαριθμήθηκαν το 1839, σε 1.096.834 το 1860, σε 1.207.410 το 1870, και σε 1.771.068 κατοίκους το 1896.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, στα καλλιεργητικά συστήματα κυριαρχούσε η διετής αγρανάπαυση και συχνά, κατά τόπους, η μακρά αγρανάπαυση³¹. Έτσι, η μακρά αγρανάπαυση ήταν αρχικά ο κανόνας στην Αττική, όπου καλλιεργούνταν το ένα τρίτο των γαιών ενώ το υπόλοιπο αναπαύοταν εξαιτίας τόσο του αγόνου της γης όσο και της έλλειψης εργατικών χεριών. Χαρακτηριστικά, ως “νεκτή” οριζόταν η γη που οργωνόταν αλλά παρέμενε άσπορη για ένα έως τρία έτη³². Ο Γρ. Παλαιολόγος είχε συναίσθηση, στα 1833, της ανισορροπίας μεταξύ των γαιών και του αγροτικού πληθυσμού του Βασιλείου, μίας ανισορροπίας που οδηγούσε σε εκτακτικές μορφές εκμετάλλευσης. Οι Έλληνες αγρότες δεν γνώριζαν την τέχνη του κοπροπανώματος

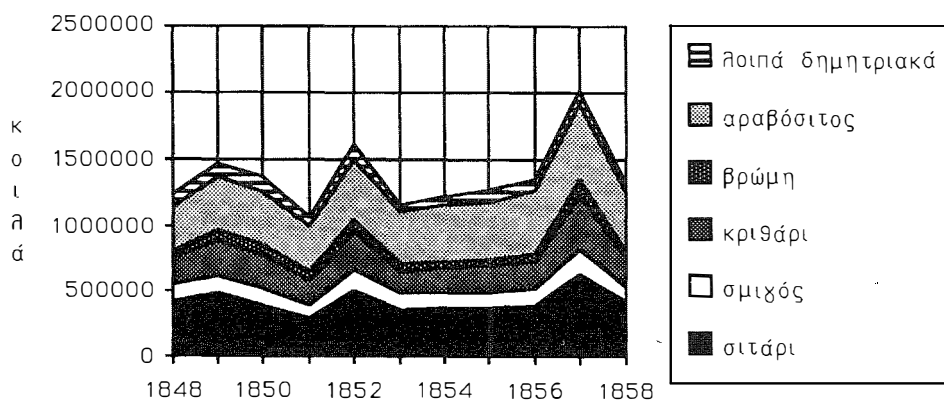
Στη συνέχεια, ο ρυθμός πληθυσμιακής αύξησης περιορίστηκε σημαντικά εξαιτίας της μαζικής υπερατλαντικής μετανάστευσης των ετών 1898-1923. Ο πληθυσμός των επαρχιών αυτών ανήλθε σε 2.168.393 το 1920. Στην περίοδο 1839-1870 το ετήσιο σωρευτικό ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης ανήλθε σε 1,241% (ρυθμός που θα επέτρεπε τον διπλασιασμό του πληθυσμού σε 55 περίπου χρόνια). Την επόμενη περίοδο (1870-1896) ο ετήσιος ρυθμός αύξησης έφτασε σε ύψος 1,484% (διπλασιασμός του πληθυσμού σε 46 χρόνια). Ο Β.Βαλαώρας, "A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece" στο *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 38(1960), σελ.132-135., συνδυάζοντας τα δεδομένα της πυραμίδας των ηλικιών ανά απογραφή και υποθέσεις εξέλιξης της θνησιμότητας, υπολόγισε ένα ποσοστό ετήσιας αύξησης του πληθυσμού που διακυμαινόταν μεταξύ 1,53% και 1,62% για την περίοδο 1870-1896, και απέδειξε ότι η πληθυσμιακή αύξηση οφείλετο σχεδόν καθ'ολοκληρία στη φυσική κίνηση του πληθυσμού και όχι σε κάποιο υποθετικό πλεόνασμα των μεταναστευτικών κινήσεων από, και προς, την Ελλάδα, όπως πίστευαν μέχρι τότε οι ερευνητές, ακολουθώντας τις απόψεις του Ν.Πολύζου *Essai sur l'émigration grecque. Etude démographique économique et sociale*, Παρίσι 1947, σ.34. Τις υποθέσεις του Β.Βαλαώρα ελάχιστα άμβλυνε η τελευταία συνεισφορά του Γ.Σ.Σιάμπου Δημογραφική Εξέλιξις της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1985), Αθήνα, 1973, σελ.19-25, ο οποίος αποδέχεται μικρού μεγέθους και συγκυριακές μεταβολές πληθυσμού λόγω μεταναστευτικών κινήσεων, κυρίως προς το Ελληνικό Βασίλειο.

31 Η "επισπορά" (assolement) ήταν άγνωστη στην Ελλάδα σύμφωνα με την έγκυρη γνώμη του ανώνυμου συντάκτη της *Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας*. Η μόνη αμειψισπορά (rotation) που εφαρμόζοταν ήταν η διετής που ενάλλασε πρώτα σκαλιστικά (βαμβάκι, αραβόσιτο, κεχρί, σόργο, σουσάμι, καπνό) με όψιμες καλλιέργειες (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, λινάρι, καννάβι) μέχρις εξαντλήσεως της φυσικής γονιμότητας του αγρού, ο οποίος εγκαταλείποταν για μακρό χρονικό διάστημα μέχρι να ανακτήσει τη γονιμότητά του. Τακακότερα χρησιμοποιούνταν καλλιεργητικό σύστημα χωρίς επισπορά : η γη καλλιεργούνταν συνεχώς μέχρις εξαντλήσεως και ύστερα εγκαταλείποταν για σειρά ετών και χρησιμοποιεόταν μόνο στη βοσκή των ζώων ή, αλλού, καλυπτόταν από έλη. Ο συγγραφέας όριζε χαρακτηριστικά το σύστημα καλλιέργειας με μακρά αγρανάπαυση που ίσχυε στην Ελλάδα ως "αρόσιμο διαλείπον σύστημα με νομάς ή έλη" *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-56),σελ.72-73. Για τη μακρά αγρανάπαυση που εφαρμόζοταν πλατύτατα,βλ. Finlay,G. "Euthanasia...", σελ.587-588. Στη βόρεια Ευρώπη οι χωρικοί που επιδίωκαν την εκδάσωση των απαραίτητων εδαφών, δεν υλοτομούσαν τα δάση ώστε να εκμεταλλευτούν την ξυλεία αλλά τα πυρολούσαν. Για το λόγο αυτό οι χωρικοί, τόσο οι μορτίτες όσο και οι μικροϊδιοκτήτες, παρομοιάζονταν από τον οικονομολόγο και γαιοκτήμονα της περιοχής Α.Τομπάζη [*Σπουδαιότητες των Δασών και συντήρησις αυτών εν Ελλάδι*, Αθήνα 1876, σ.36] με τους "Αιθίοπες". Για την αμφίδρομη σχέση μεταξύ των λιγότερο ή περισσότερο εντατικών συστημάτων καλλιέργειας και της δημογραφικής πυκνότητας, βλ. τη θετική άποψη της Boseup,E. *Evolution agraire et pression démographique*, 1η αγγλική έκδοση 1965, Παρίσι,1970. και για την παρουσίαση μίας περισσότερο ορθόδοξης μαλθουσιανής προσέγγισης, βλ. Grigg,D. *The Dynamics of Agricultural Change*, Λονδίνο 1982, σελ.21κ.ε.

32 Βλ. Παλαιολόγος, Γ. *Γεωργική και Οικιακή Οικονομία*, Ναύπλιο, 1833, τ.1, σελ.2-3. Ακόμη *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα, 1(1855-56), σ.73. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οθωμανικοί κώδικες νόμων (kanunname) προέβλεπαν ότι ένας χωρικός είναι δυνατόν να αφήσει έναν αγρό "υπο-δημόσιας" κυριότητας (miriye) ακαλλιεργητό επί δύο συνεχόμενα έτη χωρίς να του αφαιρεθεί το διηνεκές δικαίωμα καλλιέργειας. Μόνο μετά το τρίτο έτος ο τιμαριώτης είχε δικαίωμα να του αφαιρέσει τον αγρό.

“διότι έχοντες πολλούς αγρούς εις την διάθεσίν των αφήνουν όσους εξαντλήσουν και δουλεύουν άλλους”. Αυτή η συμπεριφορά, έλεγε ο Γ.Παλαιολόγος, θα αλλάξει μόνο με τη διανομή των γαιών και την αύξηση του πληθυσμού³³. Η “σπάταλη χρήση γης” συνεχίστηκε και αργότερα. “Οι Έλληνες γεωργοί αγαπούν”, έγραφε ο Α.Γ.Τομπάζης το 1871, “να μισθώνουν πιο πολλή γη από όση έχουν ανάγκη”³⁴. Η υψηλή προσφορά γης στηριζόταν στην ύπαρξη φτηνών και εκτεταμένων εθνικών γαιών³⁵.

Όγκος του φόρου της δεκάτης

234

Σχήμα αρ.1. Διακύμανση του εγγείου φόρου των δημητριακών, 1848-1858

(πηγή : Σωτηρόπουλος,Σ. ό.π., σ.75.)

Στα 1860, λοιπόν, η γη ήταν ακόμη άφθονη παρ'ότι έχουμε ενδείξεις ότι τα γονιμότερα εδάφη είχαν ήδη κορεσθεί³⁶. Ωστόσο, αυτό που σπάνιζε ήταν οι άνθρωποι και,

33 βλ. Παλαιολόγος,Γ. ό.π., τ.1, σ.99. Ο ίδιος αλλού γράφει : "Οι γεωργοί εκτός των νεκτών, τα οποία είναι οπωσούν συγχωρεμένα εις το κλίμα μας, αφήνουν προσέτι όλως διόλου ακαλλιέργητα κατ'έτος το ήμισυ ή και τα δύο τρίτα των αγρών τους", στο ίδιο, σελ.121-122. Γενικά η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού θεωρούνταν ως η πανάκεια για τη θεραπεία των προβλημάτων που σχετίζονταν με την έλλειψη εντατικών μορφών καλλιέργειας.

34 Βλ. Τομπάζης,Α.Γ. *Τα παραγωγικά στοιχεία εν τη Ελληνική Γεωργία*, Λευψία, 1871, σ.29.

35 Ο Σ.Σωτηρόπουλος εξηγεί ότι μόνο στις εθνικές γαίες "εκμεταλλεύονται χώρο 200-300 στρεμμάτων οι ισχυροί με κατά διαστήματα καλλιέργεια", Σωτηρόπουλος,Σ. ό.π., σ.90.

36 Βλ. τις παρατηρήσεις της Ε.Καρούζου "Système de propriété et Terre Nationale : Réforme et réalités (Grèce,1830-1930)" ανακοίνωση στο Συμπόσιο *Aspectos de crecimiento regional en la orilla norte del Mediterraneo, 1750-1980, el papel de la agricultura en el proceso de desarrollo regional* της Murcia, 25-28 Οκτώβρη 1989, (υπό έκδοση).

ΑΡΙΑΔΗ

κυρίως, τα καλλιεργητικά μέσα. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η ύπαρξη άφθονης ακαλλιεργητής και αρόσιμης γης δεν σήμαινε κατ'ανάγκη ότι η γη αυτή ήταν πρακτικά διαθέσιμη σε όλους τους αγρότες. Για να αποδοθεί η αρόσιμη γη στην καλλιέργεια έπρεπε να διατεθούν τα κατάλληλα κεφάλαια για να αγοραστούν εργαλεία, καλλιεργητικά μέσα κλπ. Σε πολλές περιπτώσεις απαιτούνταν η πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών και εξυγιαντικών έργων. Χρειαζόταν να επενδυθούν κεφάλαια και ανθρώπινη εργασία. Ετσι οι παραγωγικοί συντελεστές, δηλαδή οι γεωργοί, δεν ήταν πρόθυμοι (παρά την κοινωνικά καθορισμένη στενότητα γης) να μετακινήθουν από τις περιοχές όπου, χάρη σε εμπορευματικές καλλιέργειες και τακτικές εξω-γεωργικές συμπληρωματικές απασχολήσεις, εξασφάλιζαν την επιβίωση του αγροτικού τους νοικοκυριού, σε άλλες περιοχές όπου η γη ήταν μεν άφθονη αλλά το οικονομικό και κοινωνικό κόστος εγκατάστασης ήταν υψηλό για τον μεμονωμένο παραγωγό³⁷.

235

Πίνακας αρ.6 Καλλιεργούμενη έκταση το 1887.

(πηγή : Bickford-Smith,R.A.H. *ό.π.*, σελ.12-13.)

στρέμματα		%		στρέμματα		%	
σιτάρι	2484031	18,69%	51,23%	αμπέλια	1266204	9,53%	
κριθάρι	902502	6,79%	18,61%	σταφίδα	468775	3,53%	
σιμιγός	501263	3,77%	10,34%	ελαιώνες	1742154	13,11%	
αραβόσιτος	780296	5,87%	16,09%	μωρεώνες	76945	0,58%	
δίμηνο σιτάρι	25279	0,19%	0,52%	συκιές	104809	0,79%	
βρώμη	90249	0,68%	1,86%	αμυγδαλιές	4509	0,03%	
σίκαλη	32054	0,24%	0,66%	οπωροφόρα	106935	0,80%	
σόργο	33237	0,25%	0,69%				
ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ	4848911	36,49%	100,00%	ΦΥΤΕΙΕΣ	3770331	28,37%	
ρύζι	2000	0,02%		λαθούρι	19193	0,14%	
κεχρί	899	0,01%		ρόβη	44961	0,34%	
γεώμηλα	20000	0,15%		σάρωθο	2093	0,02%	
φασόλια	49824	0,37%		σισάμι	79595	0,60%	
κουκιά	46535	0,35%		καννάβι	3480	0,03%	
ρεβύθια	72491	0,55%		λινάρι	3917	0,03%	
μπιζέλια	609	0,00%		βαμβάκι	61916	0,47%	
φακή	11268	0,08%		καπνός	38987	0,29%	
φάβα	10722	0,08%		λαχανόκηποι	40242	0,30%	
λούπινα	46175	0,35%		κήποι	19376	0,15%	
				διάφορες καλλιέργειες	60985	0,46%	
ΛΟΙΠΕΣ ΕΤΗΣ.ΚΑΛΛ	635268	4,78%					
ΑΓΡΑΝΑΠΛΑΥΣΗ	4035331	30,36%					
ΣΥΝΟΛΟ	13289841	100,00%					

37 Βλ. την οξυδερκή διερεύνηση της αντιφατικής αυτής κατάστασης όπως μεταφραζόταν στην παράδοση συνύπαρξη υψηλών τιμών πώλησης των δικαιωμάτων κατοχής επί αγροτεμαχίων εθνικής γης μεταξύ ιδιωτών (πράξεις αμφισβητούμενης νομιμότητας) με την πανθομολογούμενη αφθονία εθνικής γης, από την Ε.Καρούζου "Ζητήματα κατοχής...", σελ.157-158 και "Système de propriété ...].

Πίνακας αρ.7 Καλλιεργούμενη έκταση και αξία παραγωγής (1890).

(πηγή : Bickford-Smith,R.A.H. ό.π.,σελ.32-33.)

νομοί	καλλιεργ. έκταση στρέμματα	αξία παραγωγής δρχ.	δρχ. ανά στρέμ.	νομοί	καλλιεργ. έκταση στρέμματα	αξία παραγωγής δρχ.	δρχ. ανά στρέμ.
Αργολίδοκορινθία	1284013	31755400	24,73	Κυκλάδες	473391	8928254	18,86
Αρκαδία	1393870	16463726	11,8	Κέρκυρα	383224	18806413	49,07
Αχαΐα-Ηλίδα	782860	46550793	59,46				
Λακωνία	800790	18202750	22,73	Κεφαλλονιά	418719	22958990	54,83
Μεσσηνία	758568	37348203	49,24	Ζάκυνθος	14394	8736519	76,37
Πελοπόννησος	5020101	150320872	29,94	Ιόνια Νησιά	916337	50501922	55,11
Αττικοβοιωτία	1490879	18100948	12,14	Λάρισα	2440803	21188479	8,68
Φθιωτιδοφωκίδα	2361489	13661767	5,79	Τρίκαλα	1007044	12039654	11,96
Αιτωλοακαρνανία	1056965	15146700	14,33	Αρτα	200152	1456959	7,28
Εύβοια	626624	11747899	18,75	Θεσσαλία	3647999	34685092	9,51
Στερεά Ελλάδα	5535957	58657314	10,60	Σύνολο	15593785	303093454	19,44
Παλαιά Ελλάδα	11029449	217906440	19,76				

236

Στην περίοδο 1860-1875, η διετής και η τριετής αγροανάπαυση συνέχιζε να κυριαρχεί: “Παρ’ημιν αι γαίες δεν καλλιεργούνται ετησίως αλλά άπαξ μόνο κατά διετία ή τριετία, ούτω δε αναπληρούται η έλλειψη λιπασμάτων και κανονικής καλλιέργειας επί γαιών υποδεεστερας ποιότητας”³⁸. Την περίοδο αυτή η διετής αγροανάπαυση θεωρούνταν ακόμη, ρητά ή όχι, ο μέσος όρος για τον υπολογισμό των αγροαναπαυόμενων γαιών³⁹. Επιβίωσαν βέβαια, κατά περιοχές, και εκτατικότερα συστήματα⁴⁰. Οι επιλογές αυτές ήταν επιβεβλημένες στους καλλιεργητές διότι σε συνθήκες χαμηλής παραγωγικότητας της αγροτικής εργασίας, έλλειψης κεφαλαίων, και αδυναμίας χρήσης λιπασμάτων και επιστημονικών αμειψισπορών⁴¹, η μακρά αγροανάπαυση είναι η μόνη διεξοδος ώστε να επανακτήσει η γη μέρος της φυσικής της γονιμότητας. Από την άλλη πλευρά, η συμβολή τόσο της “ημι-νομαδικής” κτηνοτροφίας που κυριαρχούσε⁴² όσο και της λεγόμενης “χωρικής εκτός σταύλου” κτηνοτροφίας στη διατήρηση και ανανέωση της γονιμότητας του εδάφους ήταν ανεπαρκής. Ο Α.Γ.Τομπάζης ήδη στα 1870 θεωρούσε

³⁸ Σούτσος,Ι. ό.π., σελ.43-44. βλ. ακόμη Τομπάζης,Α.Γ., *Τα παραγωγικά στοιχεία...*, σ.19.

³⁹ Σούτσος,Ι. ό.π., σ.93. Στον υπολογισμό των αγροαναπαυόμενων γαιών εξίσωσε τις καλλιεργούμενες με τις νεκτές. Ο Α.Τομπάζης θεωρούσε, όπως, και ο Σ.Σωτηρόπουλος, ότι ο διετής κύκλος αγροανάπαυσης ήταν ο συνηθέστερος, βλ. Τομπάζης,Α.Γ. *Τα παραγωγικά στοιχεία...*, σελ.30-31 και Σωτηρόπουλος,Σ. ό.π., σ.71.

⁴⁰ Στα 1875 ο Α.Μανσόλας *Απογραφικαί πληροφορίες...*, σ.34: “ήτις εις άλλας μεν επαρχίας επί εν έτος εις άλλας δε επί δύο ή και τρία έτη μένει ακαλλιέργητος κατά το επικρατούν παρ’ημίν”, επεσήμανε ότι η κυρίαρχη διάρκεια αγροανάπαυσης είναι η διετής, ενώ στα 1875 παρατηρούνταν ακόμη και εκτατικότερα καλλιεργητικά συστήματα, στα οποία αγροαναπαύονταν τα δύο τρίτα, ή και τα τρία τέταρτα των αγρών.

⁴¹ Μοναδική εξαίρεση μοιάζει να αποτελεί η εξαιρετικά εντατική αγροτική παραγωγή στην ύπαιθρο της νήσου Σύρου, η οποία λόγω της Ερμούπολης - και των δυνατοτήτων που προσέφερε το πικνό θαλάσσιο συγκοινωνιακό δίκτυο - έβρισκε μια άμεση αγορά για τα προϊόντα της, βλ. Κυριακός,Γ. *Εκθεσις περί της καλλιέργειας των προΐμων λαχανικών εν Σύρω*, Αθήνα, 1869, σελ.8κ.ε. Στη Μήλο, εξάλλου, φαίνεται ότι ήδη από τον 17ο αιώνα η στενότητα της γης καθιέρωσε την υιοθέτηση εντατικών και “εκουγχρονισμένων” τριετιών αμειψισπορών χωρίς αγροανάπαυση, βλ. Slot, J. *Archipelagus Turbatus*, Αμστερνταμ 1982, τ.1, σελ.24-25.

⁴² Βλ., *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα(1855-56), σ.82. *Εφημερίς της Γεωργίας*, 1(1861), σ.43. Χαλκιάδης,Ι.Π. *Σκέψεις...*, τ.2, σ.36. Τομπάζης,Α. *Τα Παραγωγικά Στοιχεία...*, σ.15.

την κτηνοτροφία άσπονδο εχθρό της γεωργίας. Κατ'αυτόν, η κοπριά των κοπαδιών των ημινομάδων πήγαινε χαμένη για την γεωργία σε βραχώδεις εκτάσεις⁴³. Η μόνη τακτική λίπανση του εδάφους που περιγράφουν συγγραφείς της εποχής γινόταν κατά τη διανυκτέρευση των κοπαδιών στους αγρούς. Οι ποιμένες μάλιστα ζητούσαν από τους γεωργούς αμοιβή για την εξυπηρέτηση αυτή⁴⁴. Η κοπριά των ζώων ήταν πολύ ακριβή και χρησιμοποιούνταν για τη λίπανση των αμπελιών και των περιβολιών, δηλαδή των εμπορευματικών καλλιέργειών. Οι συγγραφείς οικτίραν το γεγονός ότι στις πόλεις η κοπριά των σταύλων αλλά και τα ανθρώπινα περιττώματα δεν χρησιμοποιούνταν παραγωγικά και χάνονταν⁴⁵. Μόνο στην καλλιέργεια κηπευτικών στην Σύρο, όπου η παραγωγή - ειδικά τα πρώιμα κηπευτικά- εμπορευματοποιούνταν και διετίθετο στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γινόταν εντακτικότερη χρήση όλης της υπάρχουσας στην πόλη και στην ύπαιθρο κοπριάς αλλά και των ανθρώπινων περιττωμάτων⁴⁶. Έτσι η γονιμότητα του εδάφους στην Ελλάδα χρονο με τον χρόνο έφθινε⁴⁷.

237

Πίνακας αρ.8 Ο έγγειος φόρος και η επικαρπία των δημητριακών σε κοιλά.

(πηγή: Σωτηρόπουλος,Σ.δ.π., σ.75.)

έτος	σιτάρι	σιμιγός	κριθάρι	βρώμη	αραβόσ.	λοιπά	σύνολο
1848	419598	127617	215343	47886	340663	93970	1245077
1849	484757	130560	274955	86234	387581	101271	1465358
1850	389815	126800	254603	83167	400032	110144	1364561
1851	293177	101849	197121	57514	349465	62958	1062084
1852	496527	165170	305576	86068	451235	104530	1609106
1853	352915	128688	172411	62031	390745	63867	1170657
1854	380900	114050	184790	52220	429264	68390	1229614
1855	371399	123688	194874	49058	442293	89700	1271012
1856	390475	127385	212028	66484	478980	78249	1353601
1857	626520	193926	430701	97224	570342	99227	2017940
1858	425101	118105	218818	40444	450377	67217	1320062

Η υποδοτικότητα του εδάφους σε μία “κοινή χρονιά” παρέμενε πάντως σχετικά υψηλή στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα (βλ. πίνακα αρ.11)⁴⁸. Η απόδοση σπύρου

⁴³ Βλ. Τομπάζης,Α.Γ. *Τα Παραγωγικά Στοιχεία...*, σελ.24-25. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα, 1(1855-56), σ.71. και 83. Χαλικιόπουλος,Ι.Π. *Σκέψεις...*, τ.2, σ.36.

⁴⁴ Βλ. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-56), σελ.73 και 82-83.

⁴⁵ Βλ. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-56), σ.72.

⁴⁶ Βλ. Κυριακός,Γ. *ό.π.*, σ.8.

⁴⁷ Την προϊούσα κάμψη της φυσικής γονιμότητας του εδάφους την παρατηρούν μεταξύ άλλων ο G.Finlay “Euthanasia...”, σελ.587-589, και ο Α.Τombazis Grèce..., σ.9.

⁴⁸ Χρωστάμε στο Σ.Ασδραράχ την παρατήρηση ότι η αποδοτικότητα του εδάφους μία “συνήθη” ή “κοινή χρονιά” είναι υψηλότερη από τη στατιστικά υπολογισμένη “μέση ετήσια αποδοτικότητα”.

⁴⁹ Βλ. Τομπάζης,Α.Γ. *Τα παραγωγικά στοιχεία...*, σ.26. Βλ. ακόμη *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-56), σ.74. (8:1 ή 4 κοιλά για μισό κοιλό σπόρο ως μέση απόδοση των αιτηρών γενικά). Ο Γ.Παλαιολόγος, *ό.π.* τ.1, σελ.131κ.ε., δίνει μέση απόδοση 7:1 για το σιτάρι στα 1830. Ο F.Strong *ό.π.*, σελ.70-71 ανάθετα θεωρούσε ότι για το σιτάρι μία απόδοση 18:1 ήταν απλά μία μέση αποδοτικότητα (!) ενώ την απόδοση 6:1 έως 10:1 την θεωρούσε κακή! Προφανώς είτε προσπαθούσε να παρουσιάσει τα πράγματα ρόδινα είτε παρασύρθηκε από τους πληροφοριοδότες του.

8 προς 1 θεωρούνταν συνήθης και η απόδοση 15 προς 1 πλούσια⁴⁹. Η εντύπωση που έχει κανείς από τα αποτελέσματα του πίνακα αρ.11 είναι ότι, μεταξύ των ετών 1860 και 1875, η αποδοτικότητα των γαιών έπεφτε χωρίς να αυξηθεί η καλλιεργούμενη έκταση, προφανώς λόγω της αδυναμίας ανανέωσης της φυσικής γονιμότητας του εδάφους. Το μέγεθος της μείωσης πιθανόν ήταν πολύ μικρότερο, αν αποδεχθούμε την υπόθεση ότι μέρος της παραγωγής που καταγράφηκε το 1860 προήλθε από εδάφη που ανήκαν στα 1.189 χιλιάδες μη-καταγραμμένα στρέμματα. Επομένως ίσως η μέση στρεμματική αποδοτικότητα του 1860 να διογκώθηκε τεχνητά. Ας σημειωθεί ακόμη ότι είναι πιθανόν η υπόλοιπη παραγωγή των γαιών αυτών, η οποία δεν δηλώθηκε ούτε καταμετρήθηκε, να αντιστοιχούσε σε χαμηλότερες στρεμματικές αποδοτικότητες. Μπορούμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι οι γαίες αυτές, που καλλιεργούνταν χωρίς να αποδίδουν δεκάτη και δικαίωμα επικαρπίας, ανήκαν στις λιγότερο γόνιμες, των οποίων ενδεχόμενη φορολόγηση να καταστούσε την καλλιέργειά τους ασύμφορη. Είναι λοιπόν πιθανόν η καταγραμμένη μέση στρεμματική αποδοτικότητα για κάθε προϊόν να είναι υψηλότερη το 1860 από την πραγματική, η οποία με τη σειρά της να προσεγγίζει τις μετρήσεις του 1875. Πάντως, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι σήμερα δεν είναι δυνατόν να καταλήξουμε σε καμία οριστική θέση για το ζήτημα. Μόνο η εύρεση και επεξεργασία μακροχρονίων ετησίων σειρών στρεμματικής αποδοτικότητας για κάθε ξεχωριστό προϊόν είναι δυνατόν να μας δώσει, στο μέλλον, οριστική απάντηση στο πρόβλημα.

Πίνακας αρ.9 Κατανομή των καλλιεργουμένων εδαφών, 1860-1911 (σε τετρ.χμ.)

(πηγή: Σπλιωτάκης,Σ. ό.π.και Κωστής,Κ. ό.π., τ.2-οι υπολογισμοί δικού μου.)

	1860		1875		1911		1929		Διαφορά 1860-1911	
	στρ.	%	στρ.	%	στρ.	%	στρ.	%	στρ.	%
ετήσιες καλλ.	3560	47,88%	3599	40,27%	4916	56,92%	4188	48,81%	1356	9,04%
αγραναπαύσεις	2516	33,84%	3500	39,16%	1707	19,76%	2483	28,94%	-808	-14,08%
αμπέλια	646	8,68%	1029	11,51%	1240	14,36%	1234	14,38%	562	5,68%
δενδρώνες	714	9,60%	810	9,06%	774	8,96%	634	7,39%	51	-0,64%
Σύνολο	7436	100%	8938	100%	8637	100%	8580	100%	1215	

Είδαμε ότι μέχρι το 1880 περίπου η συνολική έκταση των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών, ακόμη και στην περίπτωση που αυξήθηκε, ακολούθησε αργούς ρυθμούς. Καθ'όλη αυτή την περίοδο η εντατικοποίηση των καλλιεργητικών συστημάτων, στα οποία κυριαρχούσε η διετής αμειψοπορά, παρουσίασε εξαιρετικά χαμηλούς ρυθμούς, οδηγώντας σε περιθωριοποίηση των εκτατικότερων μορφών καλλιέργειας. Ειδικά όμως, μεταξύ των ετών 1860 και 1875, οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις δεν μεταβλήθηκαν ουσιαστικά. Το διάστημα που καλύπτεται είναι πολύ μικρό για να αναρωτηθούμε αν η διανομή των εθνικών γαιών οδήγησε σε επέκταση των καλλιεργουμένων εδαφών και σε εντατικοποίηση των καλλιεργητικών συστημάτων. Πρέπει να τονίσουμε όμως ότι η διανομή των εθνικών γαιών λειτούργησε ως κίνητρο για να δηλωθούν οι καλλιεργούμενες γαίες, που παλαιότερα αποκρύπτονταν, ώστε οι κάτοχοί τους να μπορέσουν να τις οικειοποιηθούν μέσω του Νόμου της Διανομής. Εάν, μεταξύ των ετών 1860 και 1875, καμία ουσιαστική αλλαγή δεν επήλθε σχετικά με την έκταση των ετησίως καλλιεργουμένων και των αγραναπαυόμενων εδαφών, καθοριστικές αλλαγές σημειώθηκαν αντίθετα στην

επιλογή από τους παραγωγούς των καλλιεργουμένων προϊόντων. Η βρώμη και η σίκαλη περιορίστηκαν προς όφελος του σιταριού, του κριθαριού και του σμιγού (βλ. πίνακα αρ.10). Η καλλιεργούμενη με αραβόσιτο επιφάνεια αυξήθηκε με ταχύτητα μικρότερη από τον μέσο όρο⁵⁰.

Πίνακας αρ.10 Σύθεση ετησίων καλλιεργειών, 1860-1875.
(πηγή : Μανσόλας,Α. Απογραφικά πληροφορία..., σ.7).

	1860	1875	διαφορά
σιτάρι	944093	1535907	62,69%
κριθάρι	362871	646015	78,03%
σμιγός	361825	554738	53,32%
δίμηνο σιτάρι	3675	4650	26,53%
σίκαλη	24121	7322	-69,64%
βρώμη	41486	34046	-17,93%
σόργο	36988	57630	55,81%
αραβόσιτος	512586	608629	18,74%
Σύνολο	2287645	3448937	50,76%

239

Μεταξύ των ετών 1860 και 1875, η έκταση των ετησίως καλλιεργουμένων και αγροναπαυομένων εδαφών ελάχιστα μοιάζει να αλλάζει. Αντίθετα, μεταξύ των ετών 1875 και 1911, στον ελλαδικό χώρο που περικλείουν τα σύνορα του 1832, οι αλλαγές ήταν σημαντικές, καθώς οι μεν ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν από 3.599 χιλιάδες σε 4.916 χιλιάδες στρέμματα, οι δε αγροναπαυόμενες εκτάσεις μειώθηκαν ριζικά από 3.500 χιλιάδες σε 1.707 χιλιάδες στρέμματα. Ο συνολικός χώρος που κάλυπταν οι ετήσιες καλλιεργείες μειώθηκε έτσι από 7.099 χιλιάδες σε 6.622 χιλιάδες στρέμματα (βλ. πίνακα αρ.9), ενώ η εντατικοποίηση των καλλιεργητικών συστημάτων επιταχύνθηκε. Με κάθε επιφύλαξη οφείλουμε ακόμη να σημειώσουμε ότι τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε (βλ. πίνακα αρ.11) μας επιτρέπουν να υποθέσουμε την πτώση της αποδοτικότητας των γαιών για τα κυριότερα σιτηρά. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται προφανώς στο γεγονός ότι η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης της γης δεν συνδυαστηκε με αξιοσημείωτη αύξηση της χρήσης χημικών λιπασμάτων και με την εισαγωγή αποτελεσματικών αμειψισπορών. Και βεβαίως ο συνδυασμός γεωργίας και κτηνοτροφίας δεν επιτεύχθηκε. Έχει εξάλλου υπολογισθεί ότι η παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας στην Ελλάδα (εκφρασμένη σε “άμεσες” θερμίδες που παρήγαγε κάθε ενεργώς απασχολούμενος άρρενας αγρότης), παρέμεινε στάσιμη στην περίοδο 1850-1910⁵¹.

Ας σημειωθεί επιπλέον ότι πιθανόν η στροφή προς την εντατικοποίηση των αμειψισπορών και προς τον ουσιαστικό περιορισμό

⁵⁰ Εξετάζοντας την περίοδο 1845-1860, στηριζόμενοι στα πιο αμφισβητήσιμα στοιχεία του πίνακα αρ.5, πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτή η διαδικασία περιορισμού της καλλιεργείας της σίκαλης είχε ήδη ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1840. Αντίθετα την ίδια περίοδο διαφαίνεται μία αύξηση της παραγωγής της βρώμης. Η επέκταση της καλλιεργείας της βρώμης υποδηλώνει ίσως την εκχέρσωση βαριών και υγρών εδαφών, για τα οποία το φυτό αυτό αποτελεί την ιδεώδη επιλογή. Ο αραβόσιτος πάλι παρουσιάζει μικρότερου εύρους διακυμάνσεις.

⁵¹ Βλ. σχετικά P.Bairoch “Les trois révolutions agricoles du monde développé : rendements et productivité de 1800 à 1985”, *Annales, E.S.C.*, 44(1989), σελ.329-331. Τα στοιχεία που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας για τους υπολογισμούς του δεν έχουν ακόμη τεθεί στη διάθεση των ερευνητών. Είναι λοιπόν φρόνιμο να διατηρήσει κανείς σοβαρές επιφυλάξεις πριν από την έκδοσή τους και προτού διεξαχθεί ο απαραίτητος έλεγχος.

των αγροναπαυομένων εκτάσεων δεν εκτείνεται ισομερώς σε όλη την περίοδο 1875-1911 αλλά συμπυκνώνεται στην περίοδο μετά τη σταφιδική κρίση του 1893. Τα ασαφή στοιχεία που μας μεταφέρει ο R.A.H. Bickford-Smith προσδιορίζουν ότι στα 1887, μετά την προσάρτηση των Ιονίων νήσων και της Ηπειροθεσσαλίας (όπου κυριαρχεί η διετής και τριετής αμειψισπορά με αγρανάπαυση), καταμετρήθηκαν 4.035 χιλιάδες αγροναπαυόμενα στρέμματα που αντιστοιχούσαν σε 4.849 χιλιάδες στρέμματα καλλιεργούμενα ετησίως με δημοτικά. Παρουσίαζαν δηλαδή αναλογία 12:10 (βλ. πίνακα αρ.6)⁵². Στα 1911, η τελευταία αυτή αναλογία διπλασιάστηκε σε 28:10 (και στα πλαίσια της Ελλάδας των συνόρων του 1832 ανήλθε σε 29:10)⁵³. Είναι λοιπόν φανερό ότι ο περιορισμός των αγροναπαύσεων είχε ήδη αρχίσει προηγουμένως, έλαβε όμως χώρα κυρίως μετά το 1887. Είναι ακόμη προφανές ότι ο περιορισμός των αγροναπαυομένων εκτάσεων ήταν πιο έντονος στα πλαίσια της Ελλάδας των συνόρων του 1832. Νωρίτερα από το 1893, έτος έναρξης της χρόνιας κρίσης της σταφίδας, η αυξανόμενη πυκνότητα του πληθυσμού είχε οδηγήσει σε περιορισμό των αγροναπαυομένων εκτάσεων αλλά όχι σε εκχέρωση νέων εδαφών. Μετά όμως από το έτος 1893, ως απάντηση στον αιφνίδιο περιορισμό των χρηματικών εισοδημάτων τους, που έκτοτε έγινε χρόνιος, τα αγροτικά νοικοκυρια ήταν περιοχών που έπληξε η κρίση στράφηκαν στην εξωτερική μετανάστευση ή στην καλλιέργεια των έως τότε αγροναπαυομένων γαιών. Στην τελευταία αυτή περίπτωση φαίνεται ότι οι καλλιεργητές δεν λάμβαναν τα απαραίτητα μέτρα για την ανανέωση της φυσικής γονιμότητας του εδάφους, με αποτέλεσμα τη μείωση των στρεμματικών αποδοτικότητων⁵⁴. Να σημειωθεί ότι δεν επλήγησαν μόνο οι σταφιδοπαράγωγες επαρχίες άμεσα λόγω της μείωσης της αξίας του εμπορευματικού προϊόντος, αλλά έμμεσα και οι γειτονικές επαρχίες αφού συρρικνώθηκε η ζήτηση εποχικής εργασίας στα σταφιδάμπελα. Η εντατικοποίηση λοιπόν των καλλιεργητικών συστημάτων, προτού ανακηρυχθεί σε έκφραση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας, πρέπει να εξετασθεί μήπως αποτελεί δείγμα προσωρινής ενδελίξης (involution) και μερικής υποχρεωτικής στροφής προς την αυτοκατανάλωση.

Πίνακας αρ.11 Στρεμματική αποδοτικότητα (1860-1933).

(πηγή : Σπηλιωτάκης,Σ. ό.π. -υπολογισμοί δικού μου.

Μανσός,Α. Απογραφικά πληροφορία, -υπολογισμοί δικού μου

Κωστής,Κ. ό.π., τ.2, -υπολογισμοί δικού μου).

χγρ. ανά στρέμμα	1860	1875	1914	1924	1929	1933
σιτάρι	95	17	81	45	62	111
σιτάρι (σύνορα 1864)		75	76	35	54	
κριθάρι	101	70	98	56	72	103
σμιγός	75	63	74	39	54	85
βρώμη	75	37	87	43	59	97
σίκαλη	72	54	85	65	66	96
αραβόσιτος	138	130	122	78	87	105
σόργο	92	54				
όσπρια	99	76	45			
καπνός	53	96	67	55	58	57
βαμβάκι	45	64				
γλεύκος	159		282	186	231	272
σταφίδα	215		275	218	239	228

⁵² Βλ. R.A.H. Bickford-Smith, *Greece under King George*, Λονδίνο, 1893, σελ.12-13. Αν η έκταση που βρισκόταν σε αγρανάπαυση συγκριθεί με το σύνολο των ετησίων καλλιεργειών, η αναλογία ανέρχεται σε 14:10.

⁵³ Στα 1911, στο Ελληνικό Βασίλειο, 6.987 χιλιάδες στρέμματα καλλιεργούνταν ετησίως και 2.454 βρισκόταν

2.2 Η συνεχής επέκταση των εμπορευματικών φυτειών

Η έκταση των φυτειών, μεταξύ των ετών 1830 και 1911, γνώρισε την αντίστροφη εξέλιξη από αυτή που περιγράφηκε για τα σιτηρά. Στην περίοδο 1833-1860, οι φυτείες που είχαν καταστραφεί κατά την περίοδο του πολέμου ξαναδημιουργήθηκαν, ενώ αναπτύχθηκαν νέες φυτείες, ειδικά σταφιδαμπελών και αμπελιών⁵⁵. Τα αμπέλια από 25 χιλιάδες στρέμματα πριν το 1821, ανήλθαν σε 369 χιλιάδες το 1848, 407 χιλιάδες το 1858 και 443 χιλιάδες στρέμματα το 1865⁵⁶. Τα στοιχεία αφορούν τα παραγωγικά φυτά, ηλικίας άνω των 5 ετών, που φορολογούνταν. Το 1860 τα κατεχόμενα από αμπέλια, ανεξαρτήτως ηλικίας, εδάφη υπολογίστηκαν σε 493 χιλιάδες στρέμματα. Η επέκταση των σταφιδαμπελώνων, κατά τον Α.Μανσόλα, ακολουθεί παρόμοια εξέλιξη ειδικά μετά το έτος 1846⁵⁷. Για τους ελαιώνες η αύξηση είναι επίσης ταχύτατη : από 2,3 εκατομμύρια ελαιόδενδρα το έτος 1834 σε 7,5 εκατομμύρια το έτος 1860⁵⁸. Το ίδιο συνέβη με τους μωρεώνες και τους συνεώνες. Ο αριθμός των καταμετρημένων δένδρων μεταξύ των ετών 1834 και 1860, αυξήθηκε από 380 χιλιάδες μουριές και 50 χιλιάδες συκιές σε 1.500 χιλιάδες και 360 χιλιάδες δένδρα αντίστοιχα⁵⁹.

241

Οι εκτάσεις των αμπελώνων που υπολογίζει ο F.Strong το 1842 είναι μάλλον υπερβολικές (βλ. πίνακα αρ.4) και ίσως εμπεριέχονται, χωρίς ο συγγραφέας να το αναφέρει, και εκτάσεις καταστραμμένων από τον πόλεμο αμπελώνων. Σε ποσοστό επί της συνολικής επιφάνειας της χώρας οι φυτευμένες γαίες ανέρχονται πάντως, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ιδίου συγγραφέα, σε 1,70%. Δεκαοκτώ χρόνια αργότερα, το έτος 1860, ο Σ.Σπηλιωτάκης υπολογίζει ότι οι φυτείες καλύπτουν το 2,92%. Η τάση ανάπτυξης των φυτειών είναι νομίζω φανερή. Αλλωστε τη μαρτυρούν όλες οι πηγές της εποχής και την αποδέχονται σήμερα όλοι οι ερευνητές. Μεταξύ των ετών 1860 και 1875, συνεχίστηκε, με αλματώδεις ρυθμούς, η επέκταση των φυτειών (βλ. και πίνακα αρ.12). Αντίθετα μεταξύ των ετών 1875 και 1911, η επέκτασή τους ήταν βραδύτερη και αφορούσε κυρίως τα σταφιδάμπελα. Πράγματι, μεταξύ των ετών 1860 και 1875 η έκταση των αμπελιών και σταφιδαμπελών ανήλθε από 646 χιλιάδες σε 1.029 χιλιάδες, και στα 1911 έφτασε τα 1.240 χιλιάδες στρέμματα. Όσο για τις κάθε είδους δενδροκαλλιέργειες, που υπολογίστηκαν σε 714 χιλιάδες στρέμματα το 1860 και σε 810 χιλιάδες το 1875, περιορίστηκαν σε 774 χιλιάδες στρέμματα το 1911 (βλ. πίνακα αρ.9). Γενικά η έκταση που κάλυπταν οι φυτείες στην Παλαιά Ελλάδα των ορίων του 1832, αυξήθηκε από 1.360 χιλιάδες στρέμματα το 1860, σε 1.839 χιλιάδες στρέμματα το 1875 και σε 2.014 χιλιάδες στρέμματα το 1911.

σε αγρανάπανση. βλ. και πίνακα αρ.6. Ας σημειωθεί ότι μεταξύ των ετών 1911 και 1929, η απογραφείσα αγρανάπανση στην Παλαιά Ελλάδα αυξήθηκε σχετικά προς τη σπαρμένη επιφάνεια. βλ Κωστή, Κ., ο.π., τ.1, σελ.113 κ.ε. επισημαίνει την διαφορετική εξέλιξη των τάσεων στην βόρειο και στη νότιο Ελλάδα.

⁵⁴ Βλ. Πάνου, Α. *Ελληνική Γεωπονική*, Αθήνα, 1960, σελ.75.κ.ε. Για ένα παράδειγμα ανάλογης αντίδρασης των αγροτών κατά την περίοδο που ακολουθεί την κρίση των ετών 1929-33, βλ. Κωστής, Κ., ό.π., τ.1, σ.118.

⁵⁵ Βλ. Α.Μανσόλα *Πολιτειογραφικά...*, σελ.69-82. Οι φτωχοί (αλλά και οι λιγότερο φτωχοί) καλλιεργητές δημιούργησαν μεγάλο μέρος των φυτειών αυτών καταπατώντας παράνομως εθνικές γαίες και εγκαταλειμμένες εθνικές φυτείες, βλ. ακόμη Πετμεζάς, Σ. "Εγγυες σχέσεις...", σελ.98-100.

⁵⁶ Βλ. Α.Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά...*, σ.70.

⁵⁷ Βλ. Α.Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά...*, σ.72.

⁵⁸ Βλ. Α.Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά...*, σ.75.

⁵⁹ Βλ. Α.Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά...*, σελ.77-78.

Πίνακας αρ.12 Οι φυτείες κατά την αγροτική απογραφή του 1875.

(πηγή : Μανσόλας,Α. Απογραφικά πληροφορία..., σελ.17-32. -υπολογισμοί δικοί μου
εκτίμηση Α.Μανσόλα για σύνολο φυτειών στα 1875 : 3065544
εκτιμώμενο λάθος υπολογισμών Α.Μανσόλα : 910)

σε στρέμματα	1860		1875		διαφορά %
		Παλ.Ελλάδα	Επτάνησα	σύνολο	
ελαιώνες	370000	693844	985154	1678998	87,53%
αμπέλια ώριμα	492502	592821	112484	705305	20,37%
αμπέλια νέα		45038	20736	165774	
σταφιδάμπελα ώριμα	153058	228477	68236	296713	49,27%
σταφιδάμπελα νέα		62899	6697	69596	
συνκιές	18000	61539	1938	63477	241,88%
αμυγδαλιές		4385	1552	5937	
μουριές	75000			54000	-28,00%
περιβόλια, εσπεριδοειδή			26654		
Σύνολο		1789003	1196797	3066454	

2.3 Η στασιμότητα της κτηνοτροφίας και το πρόβλημα των βοσκοτόπων

Ανάμεσα στα έτη 1860 και 1911, και πιθανότατα ήδη από το 1830⁶⁰, η κτηνοτροφία γνωρίζει σε απόλυτα μεγέθη στασιμότητα (βλ. πίνακα αρ.14), με μόνη εξαίρεση τη μικρή ανάπτυξη της χοιροτροφίας, εξαιρετικά περιθωριακής πριν από την ίδρυση του Βασιλείου⁶¹, και του αριθμού των ημιόνων. Μετά το 1881, ο νόμος του Χ.Τρικούπη για τη φορολόγηση των αροτριών τείνει να περιορίσει ακόμη περισσότερο τον αριθμό αυτών των τελευταίων και ασφαλώς η μείωση των βοοειδών οφείλεται σε αυτή την νομοθετική ρύθμιση. Καθώς η ημι-νομαδική κτηνοτροφία αποτέλεσε την κύρια συνισταμένη της ελλαδικής κτηνοτροφίας (ειδικά σε ότι αφορά τα μικρά και τα φορτηγά ζώα) είναι φανερή η ιδιαίτερη πίεση που της ασκείται από την επέκταση των καλλιεργειών και τον περιορισμό των βοσκοτόπων⁶². Ο F.Strong θεωρούσε στα 1842 ότι η τιμή των βοσκοτόπων ήταν σχετικά χαμηλή⁶³. Αντίθετα στα 1861 οι συντάκτες της *Εφημερίδας της Γεωργίας* υποστήριζαν ότι, κατά τα τελευταία 15 έτη, η τιμή των βοσκοτόπων τριπλασιάστηκε⁶⁴. Κατά τον Α.Τομπάζη εξάλλου, οι πυρπολήσεις των δασών από τους ποιμένες και τους ανθρακείς και η βόσκηση σε αυτά των κατσικίων οδήγησαν σε σημαντικό περιορισμό των δασικών εκτάσεων και των δασοσκεπών βοσκοτόπων⁶⁵. Η σχετική αυτή έλλειψη βοσκοτόπων που προσδιορίστηκε συγκεκριμένα, στις αρχές του 20ου αιώνα για τη νότιο

⁶⁰ Ο V.Digenis, *Quelques notes statistiques sur la Grèce*, Μασαλία, 1877, παραθέτοντας τον συνολικό αριθμό των ζώων τα έτη 1834 (4.322.503) και 1875 (4.827.663), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η κτηνοτροφία έμεινε στάσιμη μεταξύ των ετών 1830 και 1875. Αντίστοιχες παρατηρήσεις για την περίοδο 1852-1865, κάνει ο Α.Ν.Vernardakis, "Le present et l'avenir de la Grèce" ανάτυπο από το *Journal des Economistes*, Παρίσι 1870,σελ.38-42.

⁶¹ Βλ. Thiersch,F. ό.π., τ.1, σ.294.

⁶² Βλ. Παλαιολόγος,Γ. ό.π., τ.1, σελ.233κ.ε. *Εφημερίς της Γεωργίας*, Αθήνα 1 (1861), σελ.40-49. Χαλιμκόπουλος, Π. Σκέψεις..., σ.36.Τομπάζης,Α. *Τα Παραγωγικά στοιχεία...*, σ.15. Βλ. ακόμη Πάνου,Δ.Α. *Ελληνική Γεωπονική*, Αθήνα, 1960, σελ.52 κ.ε.

⁶³ Βλ. Strong,F. ό.π., σ.165.

⁶⁴ Βλ. *Εφημερίς της Γεωργίας* 1(1861), σ.49. Οι εθνικο-ιδιόκτητοι βοσκοτόποι δημοπρατούνταν από τις κρατικές υπηρεσίες και συνεπώς η κίνηση των τιμών ήταν γνωστή.

⁶⁵ Βλ.Τομπάζης,Α. *Τα Παραγωγικά στοιχεία...*, σ.15. Ήδη στα 1842 η αποψίλωση των ορεινών λόγω της πυρπολήσεως των δασών ήταν εμφανής, βλ. Strong,F. ό.π., σ.170.

Ελλάδα, ως έλλειψη χειμαδιών (δηλαδή πεδινών βοσκών), φαίνεται ότι υφίσταται ήδη από το 19ο αιώνα. Να σημειωθεί ότι πριν από την προσάρτηση των Νέων Χωρών το 1912, η Θεσσαλική και βορειοελλαδική κτηνοτροφία διέθεταν αρκετά χειμαδιά αλλά υπέφεραν από έλλειψη θερέτρων (ορεινων δηλαδή βοσκοτόπων για το καλοκαίρι). Μετά το 1912 και την ενοποίηση των δύο περιοχών, παρουσιάστηκε και στη βόρειο Ελλάδα έλλειψη χειμαδιών, λόγω προφανώς της εποχιακής μετακίνησης των νοτιοελλαδικών κοπαδιών που άρχισε έκτοτε προς τα εκτεταμένα βοσκοτόπια των Νέων Χωρών⁶⁶.

Εως το 1875 δεν διαθέτουμε στοιχεία για την ακριβή έκταση των βοσκοτόπων στην Ελλάδα. Η κυρίαρχη άποψη ήταν ότι όλες γενικά οι ορεινές εκτάσεις, οι αρόσιμες αλλά ακαλλιεργητες ή αγροναπαυόμενες γαίες στα πεδινά και, εν μέρει, τα δάση αποτελούσαν χώρο βοσκής. Η συνολική έτσι έκταση των βοσκοτόπων ήταν απροσδιόριστη. Στα 1875 ο Α.Μανσόλας προσδιορίζει την έκταση των φυσικών βοσκών σε 3.853 χιλιάδες στρέμματα, ενώ η έκταση των τεχνητών (δηλαδή των καλλιεργουμένων) βοσκών ανήλθε σε 269 χιλιάδες στρέμματα (164.311 στρέμματα γρασιδι και 103.822 στρέμματα τριφύλι). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι τεχνητές βοσκές περιορίζονταν κυρίως στο χώρο της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας, της κεντρικής και ανατολικής Πελοποννήσου, στις περιοχές δηλαδή όπου οι χαμηλές βροχοπτώσεις δεν επιτρέπουν τη σπορά της βρώμης και του αραβόσιτου⁶⁷. Η πλήρης σχεδόν απουσία τεχνητών βοσκών και η ανεπαρκής καλλιέργεια ζωοτροφών δεν επέτρεψε μέχρι τον 20ο αιώνα την ανάπτυξη της χωρικής κτηνοτροφίας⁶⁸. Στα μέσα του 19ου αιώνα, στη Λειβαδιά και τη Φθιώτιδα, αναφέρεται ότι καλλιεργήθηκαν μόνο 100 στρέμματα μηδικής⁶⁹, παρ'ότι ήδη από τα 1830 ο Γ.Παλαιολόγος, διευθυντής της Γεωργικής Σχολής, επεδίωξε να την διαδώσει όσο μπορούσε περισσότερο μεταξύ των αγροτών⁷⁰. Από νωρίς, εξάλλου, ο Α.Τομπάζης είχε εξηγήσει ότι η στροφή του Έλληνα αγρότη προς την καλλιέργεια εμπορευματικών φυτειών είχε ως επακόλουθο τη χρήση όλων των ποτιστικών γαιών κυρίως για εμπορευματικές φυτείες και καλλιέργειες, περιορίζοντας έτσι στο ελάχιστο την πιθανή χρήση τους για την καλλιέργεια ζωοτροφικών προϊόντων⁷¹.

Η σχέση μεταξύ δασών, βοσκοτόπων και καλλιεργουμένων εδαφών (με δεδομένο το έγγειο καθεστώς και το επίπεδο των αγροτικών τεχνικών) είναι εκείνη που κυρίως προσδιορίζει τα πραγματικά όρια της οικολογικής ισορροπίας σε ένα αγροτικό σύστημα. Είδαμε την αργή επέκταση των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών που έγινε σε βάρος της αγροανάπαυσης. Η κατά πολύ ταχύτερη επέκταση των φυτειών δεν νομίζω ότι περιορίσε ουσιαστικά τις εκτάσεις των βοσκοτόπων. Αντίθετα, είναι βέβαιο ότι η ασύδοτη εκμετάλλευση των δασών οδήγησε στην αποψίλωση και, στη συνέχεια, στη διάβρωση του εδάφους. Όλοι οι παρατηρητές συμφωνούν στην εκτίμηση της έκτασης των ελληνικών δασών στα 1875 και μετά: ο μαγικός αριθμός είναι 6

⁶⁶ Βλ. Κοντός,Π. *Δάση και Κτηνοτροφία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1932, σελ.5κ.ε.

⁶⁷ Βλ. Μανσόλας,Α. *Απογραφικά πληροφορία...*, σελ.33-34.

⁶⁸ Βλ. *Εφημερίς της Γεωργίας*, Αθήνα 1 (1861), σελ.111κ.ε.

⁶⁹ Βλ. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-56), σ.80.

⁷⁰ Βλ. Παλαιολόγος,Γ. *Ερμηνεία περί καλλιέργειας της Μηδικής*, Αθήνα 1838, εκδοθείσα από την Επιτροπή Εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας. Οι προσπάθειες διάδοσης της καλλιέργειας ζωοτροφών συνεχίστηκαν στη διάρκεια όλου του αιώνα με εκδόσεις φυλλαδίων ή μέσω των ειδικευμένων περιοδικών. Βλ.Καλλιβερετάκης,Λ. *ό.π...*, σ.57 κ.ε.

⁷¹ Βλ.Τομπάζης,Α. *Τα Παραγωγικά στοιχεία...*, σ.25. Ο Τομπάζης θεωρούσε άλλωστε ότι η λύση αυτή ήταν η ορθότερη για τα συμφέροντα των Ελλήνων αγροτών και της ελληνικής οικονομίας.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

εκατομμύρια στρέμματα ή το 11,95% της συνολικής έκτασης της χώρας. Στα 1860, η *Στατιστική της Γεωργίας* προσδιόρισε τα δάση σε 5.420 χιλιάδες στρέμματα (11,87%), ενώ ο F.Strong το 1842 τα είχε υπολογίσει σε 7 εκατομμύρια στρέμματα ή το 14,70% της συνολικής επιφάνειας της Ελλάδας. Είναι λοιπόν πιθανόν οι πληροφορίες του Α.Τομπάζη, για τη μεγάλη καταστροφή των δασών από το 1833 μέχρι το 1870, να ήταν αξιόπιστες. Πάντως και μετά το 1875 οι πυρπολήσεις των δασών συνεχίστηκαν, αν και πιθανότατα με χαμηλότερους ρυθμούς, αφού, μετά το 1875 και μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα (βλ. πίνακα αρ.13.), όλοι οι συγγραφείς επαναλαμβάνουν την ίδια εκτίμηση των δεκατομμυρίων στρεμμάτων για την έκταση των δασικών εκτάσεων στην Ελλάδα⁷². Στα 1891 ο Ε.Εμπειρικός θεωρούσε ότι από τα 8.200 χιλιάδες στρέμματα δασών του Ελληνικού βασιλείου είχαν πυρποληθεί ήδη τα 1.300 χιλιάδες στρέμματα⁷³. Ο περιορισμός των δασών σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οδήγησε σε περιορισμό της έκτασης μίας σημαντικής πηγής εισοδημάτων για το φτωχό αγρότη, στην αποψίλωση και στη διάβρωση του εδάφους και, κατά συνέπεια, στην αποπτώχυνση των βοσκοτόπων και τη συρρίκνωση των υδάτινων συστημάτων⁷⁴. Πάντως ακριβέστερες μετρήσεις του έτους 1932 έδειξαν ότι στο χώρο της Παλαιάς Ελλάδας η έκταση των δασών παρέμεινε περίπου η ίδια με αυτή του 1875⁷⁵. Αυτό που είναι όμως σημαντικότερο είναι η εκτίμηση της έκτασης των δασών και των δασοσκεπών λειβαδιών που είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για τη βοσκή των ζώων (βλ. πίνακα αρ.13.). Συνολικά ο περιορισμός της αγροανάπαυσης, η μικρή επέκταση του καλλιεργούμενου και φυτευμένου χώρου και, τέλος, η καταστροφή των δασών και η διάβρωση του εδάφους περιόρισε μεταξύ των ετών 1830 και του 1910 την έκταση των βοσκοτόπων, ιδιαίτερα σε περιοχές με χαμηλό υψόμετρο. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο ότι, καθώς ταυτόχρονα δεν επεκτείνονταν οι ζωοτροφικές καλλιέργειες και μειώνονταν οι στρεμματικές αποδοτικότητες, ο αριθμός των ζώων περιοριζόταν αργά αλλά σταθερά.

244

Πίνακας αρ. 13 Η έκταση των ελληνικών δασών κατά νομό (σε χιλιάδες στρέμματα)

(πηγή : Εμπειρικός,Ε.ό.π., σ.15. και Κοντός,Π. ό.π., σ.10.)

Αττικοβοιωτία	430	Αχαΐα-Ηλίδα	367
Αιτωλοακαρνανία	1.210	Αρκαδία	619
Φθιωπιδωφωκίδα	1.660	Αργολιδοκορινθία	319
Εύβοια	630	Λακωνία	588
		Μεσσηνία	177
Στερεά Ελλάδα	3.930	Πελοπόννησος	2.070
	συνολική έκταση ca.1875	δάση ελάτων και φυλλοβόλων ca. 1932	δασσοκεπή λειβάδια ca. 1932
Πελοπόννησος	2.070	2.275	958
Στερεά Ελλάδα	3.930	3.575	1.579
Ηπειροθεσσαλία	2.200	2.225	1.790
Σύνολο	8.200	8.075	4.327
			7.078

⁷² Το ένα πέμπτο των δασών ανήκαν σε ιδιώτες. Βλ. Εμπειρικός,Ε. *Περί διασώσεως και εκμεταλλεύσεως του δασικού ημών πλούτου*, Αθήνα, 1891. Την εκτίμηση αυτή υιοθετεί και ο Α.Ανδρέαδης *Les forêts grecques*, Βουκουρέστι 1905.

⁷³ Ο Κ.Σ.Σάμιος, *Οργανισμός της Υπηρεσίας Δασών και στατιστικά πληροφορία*, Αθήνα 1908, σ.17 θεωρούσε πάντως ότι η δασοσκεπής έκταση στην Ελλάδα υπερέβαινε το 20% του εδάφους.

⁷⁴ Βλ. σχετικά Α.Τομπάζης *Σπουδαιότητες των Δασών...*, σελ.3-13.

⁷⁵ Βλ. Κοντός,Π. ό.π., σ.10.

Φαίνεται ότι η μέγιστη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας παρατηρήθηκε κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, πριν την επέκταση των καλλιεργουμένων εδαφών. Ο περιορισμός εξάλλου των συμπληρωματικών απασχολήσεων των ημι-νομάδων κτηνοτρόφων (ανάπτυξη σιδηροδρόμου και συν ακόλουθος περιορισμός της απασχόλησης των ημι-νομάδων ως αγωγιατών, σταδιακή εγκατάλειψη της εμπορευματοποίησης των μάλλινων επενδυτών και λοιπών μάλλινων ενδυμάτων) ασφαλώς λειτούργησε ανασταλτικά στην ανθεκτικότητα των φτωχότερων ποιμενικών νοικοκυριών. Η υιοθέτηση άλλωστε νέων ποικιλιών ζώων, όπως ζητούσαν οι ένθερμοι σταυροφόροι της αγροτικής ανάπτυξης, ήταν σχεδόν αδύνατη επειδή ο τρόπος ζωής των ποιμενικών πληθυσμών τους επέβαλλε ράτσες ανθεκτικές στις μακρές πορείες, κλπ. Σε συνθήκες κυριαρχίας των μικρών εκμεταλλεύσεων στη γεωργία και συνεπώς περιορισμού των βοσκησίμων εδαφών, μόνο οσυννοικισμός των κτηνοτρόφων και η ανάπτυξη της χωρικής ενσταύλου κτηνοτροφίας μπορούσε να βγάλει από τα αδιέξοδά της την κτηνοτροφία και να βρει μία νέα ισορροπία μεταξύ της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Μία απόπειρα επιβολής της λύσης αυτής θα επιχειρηθεί από την κρατική εξουσία στη διάρκεια του μεσοπολέμου με τα γνωστά δυσμενή αποτελέσματα για την κτηνοτροφική παραγωγή και τους νομαδικούς πληθυσμούς⁷⁶.

245

Πίνακας αρ.14 Αριθμός των ζώων (σε χιλιάδες κεφάλια), 1860-1911.

1875 και 1911 : σύνολο του ελληνικού κράτους (με Επτάνησα)

(πηγή : Σπηλιωτάκης,Σ. ό.π. (υπολογισμοί δικό μου) Μανσόλας,Α. *Απογραφικά πληροφορία...*, σ.37. Βλάσσης,Ι.Χ.

Στατιστική της εν Ελλάδι κτηνοτροφίας, Αθήνα 1905, σελ.12-13. Κωστής,Κ. ό.π., τ.2,-υπολογισμοί δικό μου)

Στερεά Ελλάδα	1860	1899	1911	διαφορά
κατσίκες	1163	1392	1059	-8,94%
πρόβατα	1141	1429	1117	-2,10%
χοίροι	51	22	77	50,98%
βοοειδή	109	124	92	-15,60%
άλογα	47	57	27	-42,55%
όνοι	27	38	25	-7,41%
ημίονοι	14	29	34	142,86%
βόειες μονάδες	491,4	595,1	448,3	-8,78%

Πελοπόννησος	1860	1899	1911	διαφορά
κατσίκες	1186	1242	1017	-14,25%
πρόβατα	1366	1619	1390	1,76%
χοίροι	78	36	102	30,77%
βοοειδή	132	127	96	-27,27%
άλογα	36	54	25	-30,56%
όνοι	35	45	39	11,43%
ημίονοι	14	36	44	214,29%
βόειες μονάδες	534,2	614,1	503,7	-5,71%

⁷⁶ Βλ. Κ.Κωστής ό.π., τ.1, σελ.125-128.

Κυκλάδες	1860	1899	1911	διαφορά
κατσίκες	58	48	144	148,28%
πρόβατα	63	61	172	173,02%
χοίροι	5	3	18	260,00%
βοοειδή	13	17	23	76,92%
άλογα	1	0	5	400,00%
όνοι	7	9	6	-14,29%
ημίονοι	2	4	20	900,00%
βόειες μονάδες	37,8	41,9	96,6	155,78%

Παλαιά Ελλάδα	1860	1875	1899	1911	διαφορά
κατσίκες	2407	1836	2682	2220	-7,77%
πρόβατα	2570	2292	3109	2679	4,24%
χοίροι	134	180	61	197	47,01%
βοοειδή	254	242	268	211	-16,93%
άλογα	84	97	111	57	-32,14%
όνοι	69	97	92	70	1,45%
ημίονοι	30	45	69	98	226,67%
βόειες μονάδες	1063	1006	1251	1049	-1,39%

Συνολικά η χρήσιμη αγροτική έκταση αυξήθηκε αργά μεταξύ 1830 και 1911. Κυρίως επεκτάθηκαν οι εμπορευματικές φυτείες. Η αγροανάπαυση περιορίστηκε ριζικά προς το τέλος του αιώνα και, καθώς ο αγροτικός χώρος και οι αγροτικές τεχνικές παρέμειναν οι ίδιες, η πύκνωση του πληθυσμού και η εντατικοποίηση των καλλιεργητικών συστημάτων, χωρίς να εξασφαλίζονται οι όροι αναζωογόνησης της γονιμότητας του εδάφους, οδήγησε σε πτώση της αποδοτικότητας της γης. Ταυτόχρονα, η όλο και εντατικότερη χρήση υποδεέστερης ποιότητας εδαφών σε συνδυασμό με τη χρόνια στασιμότητα της κτηνοτροφίας και τη μείωση του αριθμού των αροτριόντων, επιτάχυνε την εξέλιξη αυτή. Επιπλέον, η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού συνέβαλε στη μείωση του μέσου μεγέθους του κλήρου. Η όλο και μεγαλύτερη στήριξη τμημάτων του αγροτικού πληθυσμού σε λίγες εμπορευματικές φυτείες για τον προσπορισμό των απαραίτητων συμπληρωματικών εισοδημάτων και, παράλληλα, η τεράστια συνεισφορά των δύο ή τριών αυτών εξαγωγικών προϊόντων στη μείωση του χρόνιου ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου μιας χώρας χωρίς επάρκεια σιτηρών, καθιστούσε τη συνολική αγροτική οικονομία, και ιδιαίτερα τις πηγές συμπληρωματικών εισοδημάτων για τα κατώτερα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού ορισμένων επαρχιών, εξαιρετικά ευάλωτα στη συγκυρία της διεθνούς αγοράς στην οποία δεν μπορούσαν να έχουν καμία επιρροή. Η ιδιότυπη ενσωμάτωση της Ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα συσώρευσε τους όρους εκείνους που δημιούργησαν την χρόνια κρίση εισοδημάτων του αγροτικού χώρου η οποία ξέσπασε στα τέλη του 19ου αιώνα και ταλάνισε την Ελλάδα κατά τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα.